

Inhoud

Hoe werk je met Geschiedeniswerkplaats 4

1 Jagers en boeren 6

- 1.1 De eerste mensen 8
- 1.2 Jagers worden boeren 10
- 1.3 Denken en doen 12
- 1.4 Leven langs de Nijl 14
- Tijdvak en begrippen 16

2 De Romeinen 18

- 2.1 Van stad tot wereldrijk 20
- 2.2 Samenleving en cultuur 22
- 2.3 De opkomst van het christendom 24
- 2.4 Romeinen en Germanen 26
- Tijdvak en begrippen 28

3 Monniken en ridders 30

- 3.1 Leenheren en leenmannen 32
- 3.2 Europa wordt christelijk 34
- 3.3 Machtige heren, halfvrije boeren 36
- 3.4 De opkomst van de islam 38
- Tijdvak en begrippen 40

4 Steden en staten 42

- 4.1 Woonplaats en werkplaats 44
- 4.2 Zelfstandige burgers 46
- 4.3 De machtige kerk 48
- 4.4 De macht van vorsten 50
- Tijdvak en begrippen 52

Hoe werk je met Geschiedeniswerkplaats

Werken aan geschiedenis

Je schoolboek voor geschiedenis heet *Geschiedeniswerkplaats*. Je gaat ermee aan het werk om te leren over het verleden van Nederland, Europa en andere gebieden op de wereld. De geschiedenis is ingedeeld in tien tijdvakken. Dit deel gaat over de eerste zes tijdvakken.

Onderdelen

Geschiedeniswerkplaats bestaat uit een informatieboek, een werkboek en een digitale omgeving. Om de opdrachten in het werkboek te maken, heb je het informatieboek nodig. Je kunt alle opdrachten ook online maken. Daarnaast heb je online interactieve oefentoetsen en extra theorie en bronnen.

Hoofdstukopening

Aan het begin van elk hoofdstuk vind je de hoofdstukopening. Met de afbeelding en de tekst maak je kennis met het onderwerp van het hoofdstuk. Met de tijdbalk en de kaart oriënteer je je op de tijd en de plaats van het onderwerp.

Leerdoelen

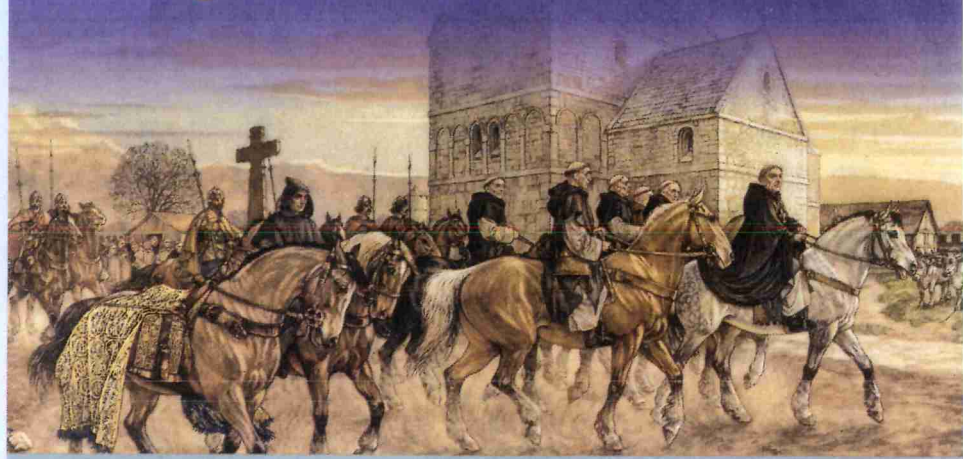
Elk paragraaf begint met de leerdoelen die in die paragraaf worden behandeld. Elk leerdoel komt terug als tussenkop in de paragraaf. Je kunt dus precies zien waar welk leerdoel behandeld wordt.

Samenvatting

In de samenvatting wordt de belangrijkste leerstof van de paragraaf genoemd.

3.2 Europa wordt christelijk

B

8 De missionaris Willibrord in Utrecht (Isings, 1954).

In deze paragraaf leer je:

- hoe het christendom in Europa werd verspreid
- hoe de Germaanse cultuur bleef bestaan
- waardoor geestelijken belangrijk waren in de samenleving

Kenmerkend aspect: de verspreiding van het christendom in Europa

Verspreiding van het christendom

In 690 reisde een groep rooms-katholieke **geestelijken** (godsdienstige leiders) naar Nederland. Hun leider heette Willibrord. Het waren **missionarissen** die van de paus de opdracht (missie) hadden gekregen om het christendom te verspreiden in Midden- en Noord-Nederland waar de Friezen woonden. In Zuid-Nederland hadden de Franken zich al eerder tot het christendom **bekeerd**. Frankische vorsten steunden de missionarissen en stuurden bijvoorbeeld soldaten om hen te beschermen.

Willibrord werkte vanuit Utrecht waar hij een kerk liet bouwen met stenen uit Romeinse ruïnes (afbeelding 8). Ook op andere plaatsen liet hij kerken bouwen.

Veel Germanen in Nederland en Duitsland geloofden in meerdere goden, zoals Donar die tijdens onweer

met zijn hamer de donder veroorzaakte (afbeelding 10). Christenen zeiden dat deze Germanen niet het goede geloof hadden en noemden hen **heidenen**. Volgens missionarissen zouden heidenen na hun dood eeuwig pijn lijden in de hel. Maar als ze in Jezus geloofden, kregen ze na hun dood een eeuwige beloning in de hemel.

Germaanse volken zoals de Friezen en Saksen verzeten zich tegen de missionarissen en staken hun kerken in brand. Ze bekeerden zich pas nadat Karel de Grote hen had onderworpen (afbeelding 9).

9 Saksen onderwerpen zich aan Karel de Grote, 785 (Scheffer, 1837).

34 3 Monniken en ridders

© Noordhoff Uitgevers bv

Tijdvak en begrippen

Als afsluiting van een hoofdstuk zijn hoofdzaken uit dat hoofdstuk op de tijdbalk gezet. Daaronder staan de vetgedrukte begrippen met hun betekenis.

Overzicht kenmerkende aspecten

Na hoofdstuk 6 zie je in het Overzicht kenmerkende aspecten in welke hoofdstukken en paragrafen van deel 1 de kenmerkende aspecten behandeld worden.

In het kasteel van zijn beschermers vertaalde Luther de Bijbel in het Duits. Deze Bijbel werd snel verspreid door een belangrijke uitvinding: de boekdrukkunst. De Duitser Gutenberg had in de 15e eeuw uitgevonden hoe je teksten kon drukken met losse letters. Daardoor ging het drukken sneller en werden boeken goedkoper.

Katholieken en protestanten

Er waren meer hervormers die protesteerden tegen de kerk. Op veel plaatsen in Europa splitsten christenen zich af van de katholieke kerk. Zij werden protestanten genoemd. De splitsing van de kerk werd de **Hervorming** of **Reformatie** genoemd.

Er ontstonden kleine en grote groepen protestanten met eigen kerkorganisaties. Ze vereerden geen heiligen, hadden geen monniken en gebruikten eenvoudig ingerichte kerkgebouwen. Voor het leiden van hun kerkdiensten benoemden protestanten zelf een

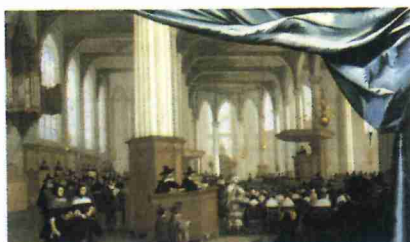
F dominee (predikant, afbeelding 5).

Veel Nederlandse protestanten waren aanhanger van de Franse hervormer Johannes Calvijn (afbeelding 4). Volgens hem leefden goede christenen eenvoudig, werkten ze hard en bestudeerden ze vaak de Bijbel. Het protestantse geloof volgens de ideeën van Calvijn werd **calvinisme** genoemd.

Er waren ook kritische katholieken die niet braken met de kerk, zoals de Rotterdamse monnik Erasmus. Hij hoopte dat katholieken en protestanten het weer eens zouden worden.

Godsdienstoorlogen

Door de Hervorming ontstonden oorlogen in Europa tussen katholieken en protestanten. Volgens Karel V waren protestanten ketteren die bestreden moesten worden.

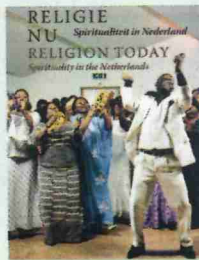
5 Protestantse kerkdienst in Amsterdam (Van Baden, 1658).

Toen en nu: godsdienstvrijheid

In 2011 maakte een Nederlander een fotoboek over 70 geloofsgroepen in Nederland (afbeelding 7). Het boek laat de godsdienstvrijheid zien die we hier tegenwoordig hebben. Die vrijheid bestond niet in de 16e eeuw. Toen vonden de meeste vorsten dat al hun onderdanen hetzelfde geloof moesten hebben.

6 Verbranding van protestanten en boeken, Haarlem 1557 (Luyken, 1685).

7 Voorkant van een fotoboek over geloofsgroepen (2011).

Karel V voerde oorlogen tegen protestantse vorsten in het Duitse rijk. In de Nederlanden **vervolgde** hij de protestanten door ze op te sporen en gevangen te nemen. Daarna werden honderden protestanten met hun boeken levend verbrand (afbeelding 6). Het tijdvak van 1500 tot 1600 wordt de **tijd van ontdekkers en hervormers** genoemd. Hiermee begint de **vroegmoderne tijd**, de periode van 1500 tot 1800.

Samenvatting

- Er was veel kritiek op de katholieke kerk. Mensen wilden dat de kerk veranderde.
- Door zijn kritiek werd Luther door de paus uit de kerk gezet en door Karel V vogelvrij verklaard.
- Protestanten splitsen zich af van de katholieke kerk en stichtten eigen kerken. In Nederland kreeg de hervormer Calvijn veel aanhang.
- Door de Hervorming braken oorlogen uit tussen katholieken en protestanten. In de Nederlanden trad Karel V streng op tegen protestanten.

A Dit pictogram geeft aan over welk tijdvak een hoofdstuk of paragraaf gaat.

B Bovenaan de paragraaf staat de titel.

C Iedere paragraaf begint met de leerdoelen en het kenmerkend aspect dat in de paragraaf wordt behandeld.

D Elke paragraaf bestaat uit teksten met duidelijke tussenkopjes. Elke tekst gaat over één leerdoel.

E In elke paragraaf staan informatieve afbeeldingen die aansluiten bij de leerdoelen van de paragraaf.

F In de teksten zijn belangrijke begrippen vetgedrukt als ze voor het eerst worden gebruikt.

G In elke paragraaf is een kadertekst over 'Het verhaal van ...' of over 'Toen en nu'.

Overzicht tijdvakken

Geschiedeniswerkplaats behandelt alle kerndoelen voor geschiedenis. Achter in dit informatieboek vind je een overzicht van de tien tijdvakken, de vijf perioden en de 28 kenmerkende aspecten voor de onderbouw die in de delen 1 en 2 worden behandeld.

Overzicht vaardigheden

Achter in dit informatieboek vind je ook een overzicht met uitleg van de vijftien vaardigheden die je in het werkboek oefent.

1 Jagers en boeren

 tijd van jagers en boeren, tot 3000 v.C.

20 000 v.C.

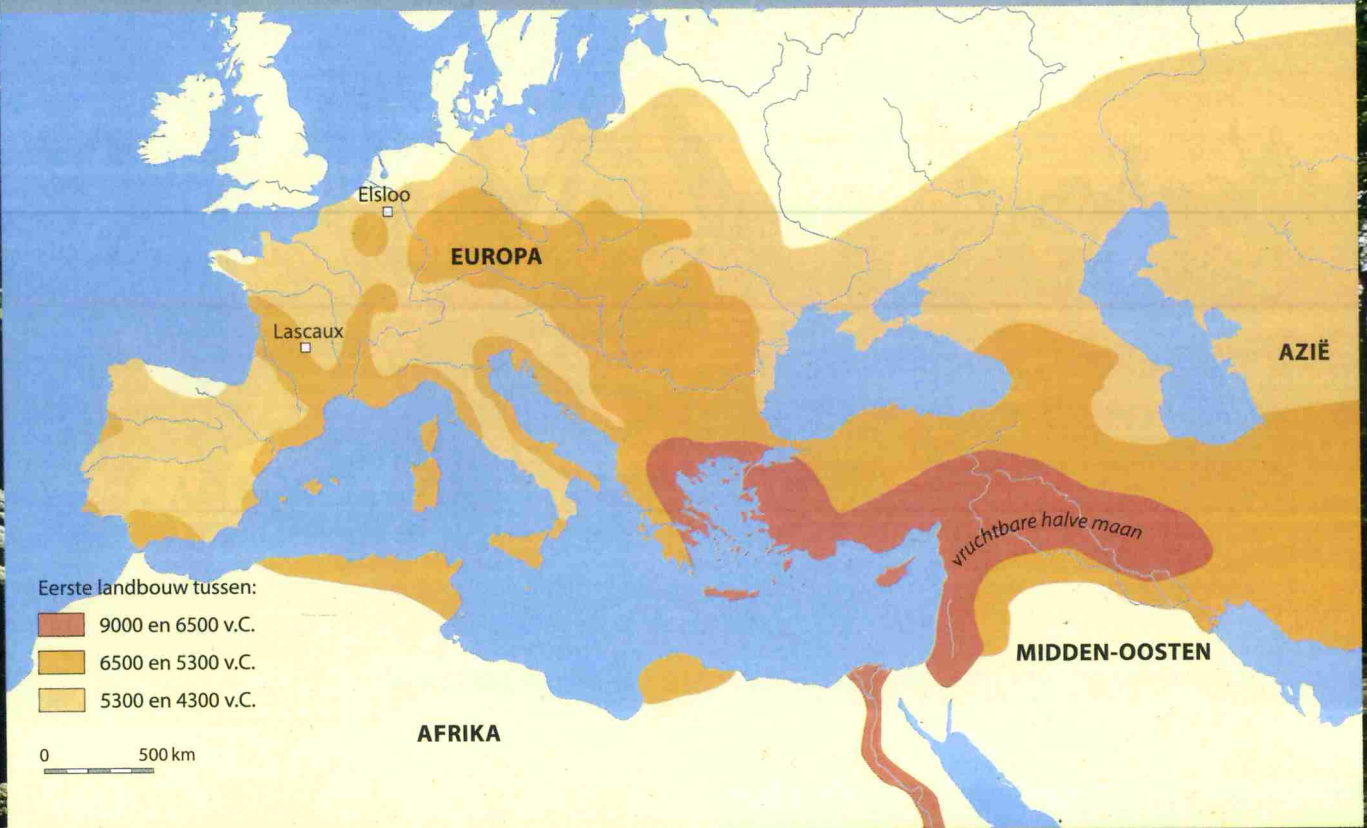
15 000 v.C.

laatste ijstijd tot
11 500 v.C.

1 Hunebed bij Borger.

2 Verspreiding van de landbouw (9000 – 4300 v.C.).

IN DIT HOOFDSTUK

- 1.1 De eerste mensen
 - 1.2 Jagers worden boeren
 - 1.3 Denken en doen
 - 1.4 Leven langs de Nijl
- Tijdvak en begrippen

Grote keien liggen opgestapeld in een rij in Drenthe: hunebedden. Ze zijn daar ongeveer 5400 jaar geleden neergelegd toen mensen in Nederland nog niet zo lang boer waren en in dorpen leefden. In de tijd daarvóór trokken mensen rond en leefden ze van jagen en voedsel verzamelen.

Dit hoofdstuk gaat over de tijd van jagers en boeren, een tijd die duurde tot ongeveer 5000 jaar geleden.

10 000 v.C.

5000 v.C.

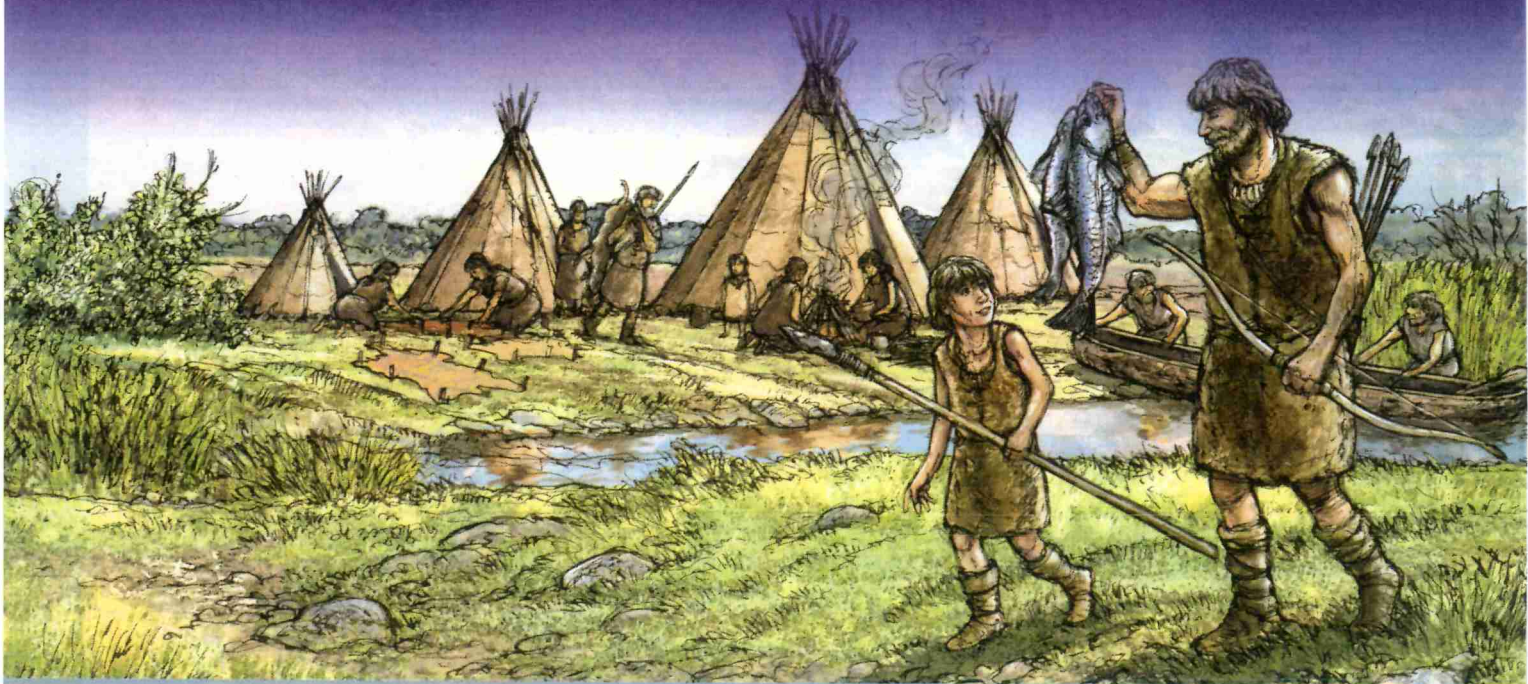
3000 v.C.

v.C. < 1 > n.C.

2000 n.C.

eerste hunebedden
in Drenthe
3400 v.C.

nu

3 Jager-verzamelaars in Noord-Frankrijk ongeveer 12 000 jaar geleden (Ruud Bruijn, 2017).

In deze paragraaf leer je:

- hoe mensen eerst samenleefden
- hoe we dingen weten over jager-verzamelaars
- hoe we soorten samenlevingen onderscheiden

Kenmerkend aspect: de levenswijze van jager-verzamelaars

Jagen en verzamelen

In Zuid-Frankrijk is een beeldje gevonden van een vrouw (afbeelding 4). Het is lang geleden gemaakt uit de tand van een mammoet. In die tijd trokken mensen rond zonder vaste woonplaats. Het waren **nomaden**. Ze kwamen aan eten door te jagen en door voedsel te verzamelen in de natuur. Dat was hun **middel van bestaan**. We noemen ze daarom jager-verzamelaars. Jager-verzamelaars leefden in groepen van 20 tot 30 mensen. Ze bouwden eenvoudige hutten of tenten op plaatsen waar voedsel was (afbeelding 3). Ze jaagden op dieren en verzamelden plantaardig voedsel zoals vruchten. Als er geen voedsel meer was, gingen ze naar een andere plek.

Jager-verzamelaars maakten **werktuigen** van materiaal uit de natuur om dingen te doen of te maken. Van scherpe stenen maakten ze bijvoorbeeld bijlen, messen

en krabbers. Met die werktuigen jaagden ze, haalden ze gedode dieren uit elkaar en maakten ze huiden schoon. Van botten maakten ze naalden en van pezen maakten ze draad. Met naald en draad naaiden ze huiden aan elkaar tot tenten of kleren.

Bronnen van onze kennis

Het beeldje uit Zuid-Frankrijk was gemaakt van een mammoettand. Hierdoor weten we dat mammoeten hebben geleefd in dat gebied. Als je informatie uit iets kunt halen, noemen we dat een **bron**. Bij **geschiedenis** onderzoeken we bronnen en daardoor weten we dingen over het verleden.

4 Dame van Brassempouy, gevonden in Zuid-Frankrijk (ongeveer 25 000 jaar geleden).

5 Vuur maken (foto uit 2005).

Er zijn verschillende bronnen waardoor we kennis hebben over de jager-verzamelaars van vroeger. Er zijn **archeologen** die opgravingen doen en bestuderen. Archeologen hebben bijvoorbeeld in Zuid-Algerije grotsschilderingen gevonden (afbeelding 6). Daardoor weten we dat daar vroeger jagers leefden die met pijl en boog op runderen jaagden. Je kunt het verleden ook onderzoeken door het leven van vroeger na te spelen. Je kunt dan dingen uitproberen, zoals vuur maken met vuursteen (afbeelding 5). Van jager-verzamelaars zijn geen teksten bewaard gebleven, want ze konden niet schrijven. Hun

6 Grotsschildering in Zuid-Algerije (ongeveer 8000 jaar geleden).

Toen en nu: het Archeon

Wil je het verleden beleven? Dat kan in het Archeon in Alphen aan de Rijn. In dit themapark en openluchtmuseum zijn dingen uit de tijd van jagers en boeren nageemaakt, zoals boomstamkano's, hutten, een boerderij en een hunebed.

7 In het Archeon (foto uit omstreeks 2015).

tijd noemen we daarom de **prehistorie**: de tijd waaruit we geen geschreven bronnen hebben.

Soorten samenlevingen

Bij geschiedenis leer je hoe mensen in het verleden samenleefden. We bekijken dan bijvoorbeeld hoe en waar mensen woonden en hoe ze aan voedsel kwamen. Het samenleven van een grote groep mensen noemen we een **samenleving** of maatschappij. Een samenleving waarin mensen als nomaden leven van jagen en voedsel verzamelen, noemen we een **samenleving van jager-verzamelaars**. Mensen hebben lange tijd zo geleefd, maar later in de geschiedenis zijn mensen op een andere manier gaan leven. Daardoor ontstonden nieuwe soorten samenlevingen. We kunnen het verleden daardoor indelen in soorten samenlevingen.

Samenvatting

- De eerste mensen leefden van jagen en voedsel verzamelen. Jager-verzamelaars leefden als nomaden in kleine groepen. Ze maakten hun werktuigen van materiaal uit de natuur.
- Bronnen van kennis over jager-verzamelaars zijn vondsten van archeologen en het naspelen van het leven vroeger.
- Mensen leefden eerst lange tijd in een samenleving van jager-verzamelaars. Later ontstonden andere soorten samenlevingen. Daardoor kunnen we het verleden indelen in soorten samenlevingen.

1.2 ☉ Jagers worden boeren

8 Boeren in het Midden-Oosten ongeveer 8000 jaar geleden (Bruijn, 2017).

In deze paragraaf leer je:

- hoe de landbouw ontstond en werd verspreid
- hoe mensen leefden in de landbouwsamenleving
- hoe de jaartelling werkt
- hoe we het verleden indelen

Kenmerkend aspect: het ontstaan van de landbouw en landbouwsamenlevingen

Het ontstaan van de landbouw

Mensen hebben heel lang als jager-verzamelaar geleefd. Hun manier van leven veranderde niet of bijna niet: er was **continuïteit**.

Maar dat veranderde ongeveer 11 000 jaar geleden. In het Midden-Oosten plukten jager-verzamelaars

graankorrels die daar in het wild groeiden. Ze wreven die met stenen tot meel en bakten er daarna brood van. Maar op een bepaald moment ontdekten de mensen dat ze graan zelf konden laten groeien door graankorrels in de grond te stoppen. Met het planten en oogsten van graan begon de **akkerbouw**: het verbouwen van plantaardig voedsel.

Mensen gingen ook wilde dieren tam maken en fokken. Dat heet **veeteelt**. Akkerbouw en veeteelt heten samen **landbouw**. Het ontstaan van de landbouw was een grote verandering: een **revolutie**. Deze verandering wordt daarom de **landbouwrevolutie** genoemd.

Mensen uit het Midden-Oosten trokken na een tijd met hun gewassen en dieren naar andere gebieden. Zo verspreidden ze de landbouw over Azië, Europa en Afrika. In Nederland begon de landbouw ongeveer 7300 jaar geleden.

9 Prehistorische stenen bijl met nagemaakte steel, gevonden in Londen.

10 Grottekening van een ploeg (Zuid-Zweden, ongeveer 4500 jaar geleden).

Toen en nu: voedsel bereiden

Archeologen hebben in Elsloo werktuigen opgegraven waarmee boeren ongeveer 7000 jaar geleden hun voedsel bereidden (afbeelding 11). Ze werden gebruikt om te hakken, snijden, malen en mengen. Tegenwoordig hebben we elektrische keukenmachines waarmee we dezelfde handelingen kunnen doen, maar wel gemakkelijker en sneller.

11 Werktuigen gevonden in Elsloo.

12 Keukenmachine (2017).

De landbouwsamenleving

Door de landbouwrevolutie ontstond de **landbouwsamenleving**. In deze samenleving produceerden boeren hun eigen voedsel en leefden ze op een vaste plaats. Groepen boeren bouwden huizen bij hun akkers en weiden waardoor dorpen ontstonden. Elk dorp zorgde voor zichzelf. De bewoners maakten zelf alle spullen die ze nodig hadden.

Boeren vonden ook nieuwe werktuigen uit waardoor ze beter konden werken en gemakkelijker konden leven. Ze bakten bijvoorbeeld potten om voedsel te

bewaren. Om de akkergrond los te maken, gebruikten ze eerst stokken en bijlen, maar later gebruikten ze een ploeg (afbeeldingen 9, 10 en 11).

De jaartelling

Afbeelding 12 is een foto uit 2017. Het nummer van een jaar noemen we een jaartal. De manier waarop mensen jaren tellen, heet de **jaartelling**. De meeste mensen gebruiken de christelijke jaartelling. Daarbij begint het tellen bij de geboorte van Jezus Christus. Het jaar van zijn geboorte kreeg nummer 1. Het volgend jaar kreeg nummer 2, enzovoort. Het jaar vóór de geboorte kreeg het nummer '1 voor Christus' (afgekort: 1 v.C.). Het jaar daarvoor heet '2 v.C.', enzovoort. Bij die jaren tellen we dus de andere kant op. Er bestaat geen jaar met het nummer nul.

Het verleden indelen

Het verleden is verdeeld in tien tijdvakken. Dit hoofdstuk gaat over het eerste tijdvak dat duurde tot 3000 v.C.: de **tijd van jagers en boeren**. Elk tijdvak heeft enkele speciale onderwerpen die **kenmerkende aspecten** heten.

Er is daarnaast nog een indeling van het verleden: de indeling in vijf perioden. De eerste periode is de prehistorie die ook duurde tot 3000 v.C. In de tijdperk op bladzijden 80-83 zie je de twee indelingen met de namen van alle tijdvakken en perioden.

Samenvatting

- Ongeveer 11 000 jaar geleden (9000 v.C.) ontstond de landbouw in het Midden-Oosten. Mensen gingen hun eigen voedsel produceren. Mensen verspreidden de landbouw vervolgens over Azië, Europa en Afrika. In Nederland begon de landbouw ongeveer 7300 jaar geleden (5300 v.C.).
- Door de landbouwrevolutie ontstond de landbouwsamenleving. Boeren vonden werktuigen uit waarmee ze beter werkten en gemakkelijker leefden.
- We gebruiken de christelijke jaartelling die de jaren telt vanaf de geboorte van Jezus Christus.
- We verdelen het verleden in tien tijdvakken en vijf perioden.

13 Hunebedbouwers met een hunebed op de achtergrond (Isings, 1959).

In deze paragraaf leer je:

- hoe boeren hun voorouders vereerden
- waarom boeren goden in de natuur vereerden
- welke kleine verschillen er waren tussen jager-verzamelaars
- hoe verschillen tussen boeren groter werden

Verering van voorouders

Boeren in Drenthe begonnen omstreeks 3400 v.C. met het bouwen van hunebedden (afbeelding 1). Deze boeren worden hunebedbouwers genoemd. Ze geloofden dat mensen na hun dood voortleefden als geesten. Ze bouwden hunebedden om hun voorouders te vereren. Door de hunebedden weten we meer over hun **cultuur**, het denken en doen van een groep mensen.

Een hunebed was vroeger bedekt met zand en gras (afbeelding 13). Er was een ingang naar een kamer waar leden van belangrijke families werden begraven. De lichamen werden er neergelegd met sieraden, werktuigen en potten met eten en drinken (afbeelding 14). Dat was voor in het **hiernamaals**, het leven na de dood.

Verering van goden in de natuur

Omstreeks 5300 v.C. heeft iemand het Mannetje van Willemstad uit eikenhout gesneden (afbeelding 15). Misschien wilde de maker iets moois maken en was het **kunst**. Misschien had het beeldje te maken met het geloof van mensen.

Boeren vereerden gebeurtenissen in de natuur, omdat ze geloofden dat er goden achter zaten. Ze vereerden bijvoorbeeld de maan, de bliksem, een rivier of een grote boom. Zo'n geloof heet een **natuurgodsdienst**.

14 Pot uit het hunebed in Drouwen (omstreeks 3000 v.C.).

15 Mannetje van Willemstad (omstreeks 5300 v.C.).

Welke **verklaring** (uitleg) is er voor dit geloof? Mensen begrepen veel dingen in het leven niet, zoals onweer of droogte. Zulke gebeurtenissen leken straffen van boze goden in de natuur. Zo ontstond het geloof in die goden.

Kleine verschillen tussen jager-verzamelaars

Jager-verzamelaars trokken rond en konden weinig meenemen. Daardoor waren er tussen hen kleine verschillen in bezit.

Bij Swifterbant (Flevoland) is een begraafplaats van jager-verzamelaars gevonden. Eén van de begraven mannen had sieraden op zijn hoofd meegekregen (afbeelding 17). Misschien was de man op deze bijzondere manier begraven omdat hij hoofdmans was geweest. Of omdat hij heel goed kon jagen. Anderen vonden hem misschien wel belangrijk. Toch was het verschil met de andere graven niet groot. Het verschil in **aanzien** (waardering) tussen jager-verzamelaars was dus klein.

Daarnaast had een hoofdmans van jager-verzamelaars ook weinig **macht** over de groep. Groepsleden hoefden niet te doen wat hij zei. Alle mannen en vrouwen namen samen besluiten. Verschillen in macht waren dus ook klein.

Toen en nu: de hond

Honden zijn al heel lang trouwe vrienden van mensen. Waarschijnlijk ontstond de hond uit een wolvensoort. Jager-verzamelaars maakten die wolven tam door ze eten te geven. Honden hielpen met de jacht door prooien op te sporen. Ook hielpen ze boeren door kuddes bij elkaar te houden en huizen te bewaken. Ook nu zijn honden nog waakdieren, maar ze zijn er toch vooral voor de gezelligheid.

16 Resten van een hond, gevonden in Hardinxveld-Giessendam (omstreeks 5500 v.C.).

17 De hoofdmans van Swifterbant (4000 v.C.).

Grote verschillen tussen boeren

Boeren hadden een vaste woonplaats en daardoor gingen ze bezittingen verzamelen, zoals potten en werktuigen. De vaste woonplaats is hierbij de **oorzaak**: waardoor iets gebeurt. Dat mensen meer bezittingen gingen verzamelen is het **gevolg**: iets wat door iets anders gebeurt.

In de landbouwsamenleving vonden allerlei **sociale** veranderingen plaats: veranderingen die te maken hebben met mensen en groepen in de samenleving. Sommige boeren kregen bijvoorbeeld meer bezittingen dan andere. Zo ontstonden arme en rijke families. De landbouwsamenleving werd ook ingewikkelder. Dorpsbewoners moesten met meer mensen rekening houden dan jager-verzamelaars. En door de grotere ongelijkheid ontstond jaloezie en ruzie. Dorpsbewoners maakten daarom afspraken. Ze gaven bijvoorbeeld de leiding over het dorp aan een belangrijke dorpsbewoner. Hij werd dorpsleider met meer aanzien en macht dan de andere dorpsbewoners. Zo ontstond in de landbouwsamenleving meer ongelijkheid in bezit, aanzien en macht. De sociale verschillen werden groter.

Samenvatting

- Boeren geloofden in een hiernamaals. Hunebedden waren familiegraven waarmee voorouders werden vereerd.
- Natuurgodsdiensten ontstonden doordat mensen veel onbegrijpelijke dingen meemaakten.
- In de samenleving van jager-verzamelaars leefden mensen als nomaden in kleine groepen en daardoor was er weinig ongelijkheid in bezit, aanzien en macht.
- De landbouwsamenleving werd ingewikkelder en daardoor werden sociale verschillen groter. Mensen maakten afspraken en kozen een dorpsleider.

1.4 Leven langs de Nijl

18 De stad Luxor (vroeger Thebe) en omgeving aan de Nijl in Zuid-Egypte.

In deze paragraaf leer je:

- waardoor het heel goed ging met de landbouw langs de Nijl
- hoe markten ontstonden in Egypte
- hoe steden ontstonden in Egypte
- hoe Egypte één staat werd

Vruchtbare grond

Egypte is een land in Noord-Afrika met een bijzonder landschap. De Nijl stroomt er vanuit het zuiden door een dal in de woestijn naar het noorden (afbeelding 18). Langs de Nijl ontstond omstreeks 5500 v.C. een landbouwsamenleving. Het rivierdal was heel geschikt voor de landbouw, omdat de rivier iedere zomer overstroomde. Het land langs de rivier stond dan een paar maanden onder water.

Als het water weer daalde, bleef op dit land een laag vruchtbare modder achter. Op deze grond zaaiden de

boeren allerlei planten. Ze oogstten die planten vóór de overstroming in het volgende jaar.

Het regent erg weinig in Egypte. De boeren bedachten daarom manieren om de grond te bevoeien: ze bewaarden water in vijvers en kanalen en schepten het met werktuigen op hun akkers. Door de vruchtbare modder en de bevoeiing ging het heel goed met de landbouw in Egypte. Boeren haalden grote oogsten binnen aan graan, groente en fruit (afbeelding 19).

Markten

De boeren produceerden na een tijd veel meer voedsel dan ze zelf nodig hadden. Daardoor ging een deel van de bevolking ander werk doen, zoals **ambachten**. Bij dat werk maken mensen met hun handen en gereedschap producten, zoals werktuigen van hout of metaal (afbeelding 20).

Sommige ambachtslieden richtten zich op één bepaalde vaardigheid, zoals brood bakken of kleren maken. Hierdoor ontstonden steeds meer beroepen.

19 Landbouw bij de Nijl (muurschildering, 13e eeuw v.C.).

20 Ambachtslieden (muurschildering, omstreeks 1350 v.C.).

Boeren en ambachtslieden gingen naar een **markt** om hun producten te verkopen en andere spullen te kopen. Deze markten ontstonden in dorpen langs de Nijl (afbeelding 21).

Bij de **handel** op de markt werd geruild. Geld bestond toen nog niet. Een koper en een verkoper onderhandel- den tot ze tevreden waren over een ruil. Een os werd bijvoorbeeld geruild tegen een linnen kleed, tien zakken graan, een ketting en twee hemden. Na een tijd richtte een groep zich op het kopen, verkopen en vervoeren van producten. Deze handelaren dreven handel langs de Nijl, maar ook buiten Egypte. Ze kochten bijvoorbeeld hout uit Libanon, olijfolie uit Kreta en wierook uit Arabië.

Steden

Steeds meer mensen werden ambachtsman of handelaar. Ze gingen bij een markt wonen en daardoor groeiden sommige marktplaatsen uit tot steden. Zo ontstond omstreeks 3500 v.C. in Egypte een **landbouwstedelijke samenleving**. Dat is een samenleving met steden waar een minderheid van de bevolking leeft van ambachten en handel, terwijl de meeste mensen op het platteland leven van landbouw.

Toen en nu: markten

Op oude tekeningen kun je zien hoe een markt in het oude Egypte eruit zag (afbeelding 21). Markten zijn er nu nog steeds op pleinen in steden en dorpen. Ook zijn er nu grote zelfbedieningswinkels die we supermarkten noemen. Tegenwoordig zijn er ook markten op internet waar je spullen online kunt kopen en verkopen.

21 Een markt in het oude Egypte.

22 Een markt in onze tijd.

23 Farao Ramses met onderdanen die belasting betalen (muurschildering, 1300 v.C.).

In Egypte ging het heel goed met de landbouw, ambachten en handel en daardoor ontstond **welvaart** (rijkdom). Mensen werden gezonder en ouder en daardoor groeide de bevolking.

Egypte wordt één staat

De boeren moesten samen de vijvers en kanalen onderhouden. Sommige Egyptenaren namen daarbij de leiding. Zij verdeelden de taken en vertelden de boeren wat ze moesten doen. Zo kregen de leiders macht over de boeren.

De leiders bestuurden een gebied en daarvoor lieten ze boeren betalen met landbouwproducten. Deze betalingen aan het bestuur heten **belasting**.

Een gebied met een regering heet een **staat**. Een leider die een staat regeert, wordt een **vorst** genoemd. Sommige vorsten kregen macht over een steeds groter gebied. Omstreeks 3000 v.C. was er oorlog in Egypte. Narmer, de vorst van Zuid-Egypte, won de oorlog en werd toen ook vorst van Noord-Egypte. Zo werd heel Egypte één staat. De vorst van Egypte werd farao genoemd. Alle Egyptenaren vormden nu één grote groep: een **volk**. Ze waren allemaal **onderdanen** van de farao en moesten zijn regering gehoorzamen.

Samenvatting

- De landbouwgrond langs de Nijl werd vruchtbaar door overstromingen. Daardoor ging het heel goed met de landbouw in Egypte.
- Een deel van de mensen ging leven van ambachten. Boeren, ambachtslieden en handelaren gingen kopen en verkopen op markten.
- Steeds meer ambachtslieden en handelaren gingen bij een markt wonen. Daardoor groeiden marktplaatsen uit tot steden (omstreeks 3500 v.C.).
- Omstreeks 3000 v.C. kreeg de vorst van Zuid-Egypte ook macht over Noord-Egypte. Zo werd Egypte één staat onder leiding van één vorst, de farao.

Kenmerkend aspect
1A de levenswijze van
jager-verzamelaars

Kenmerkend aspect
1B het ontstaan van de
landbouw en landbouw-
samenlevingen

tijd van jagers en boeren, tot 3000 v.C.

20 000 v.C.

15 000 v.C.

Dame van
Brassempouy
23 000 v.C.

laatste ijstijd tot
11 500 v.C.

1.1 De eerste mensen

- **archeoloog** iemand die opgravingen doet en bestudeert
- **bron** hieruit haal je informatie
- **geschiedenis** onderzoek en kennis van wat in het verleden is gebeurd
- **samenleving** (maatschappij) hoe een grote groep mensen samenleeft
- **middel van bestaan** manier om aan voedsel te komen
- **nomade** iemand die rondtrekt zonder vaste woonplaats
- **prehistorie** (tijd van jagers en boeren) eerste periode: de tijd waaruit we geen geschreven bronnen hebben (tot 3000 v.C.)
- **samenleving van jager-verzamelaars** samenleving waarin mensen als nomaden leven van jagen en voedsel verzamelen
- **werktuig** voorwerp waarmee je iets doet of maakt

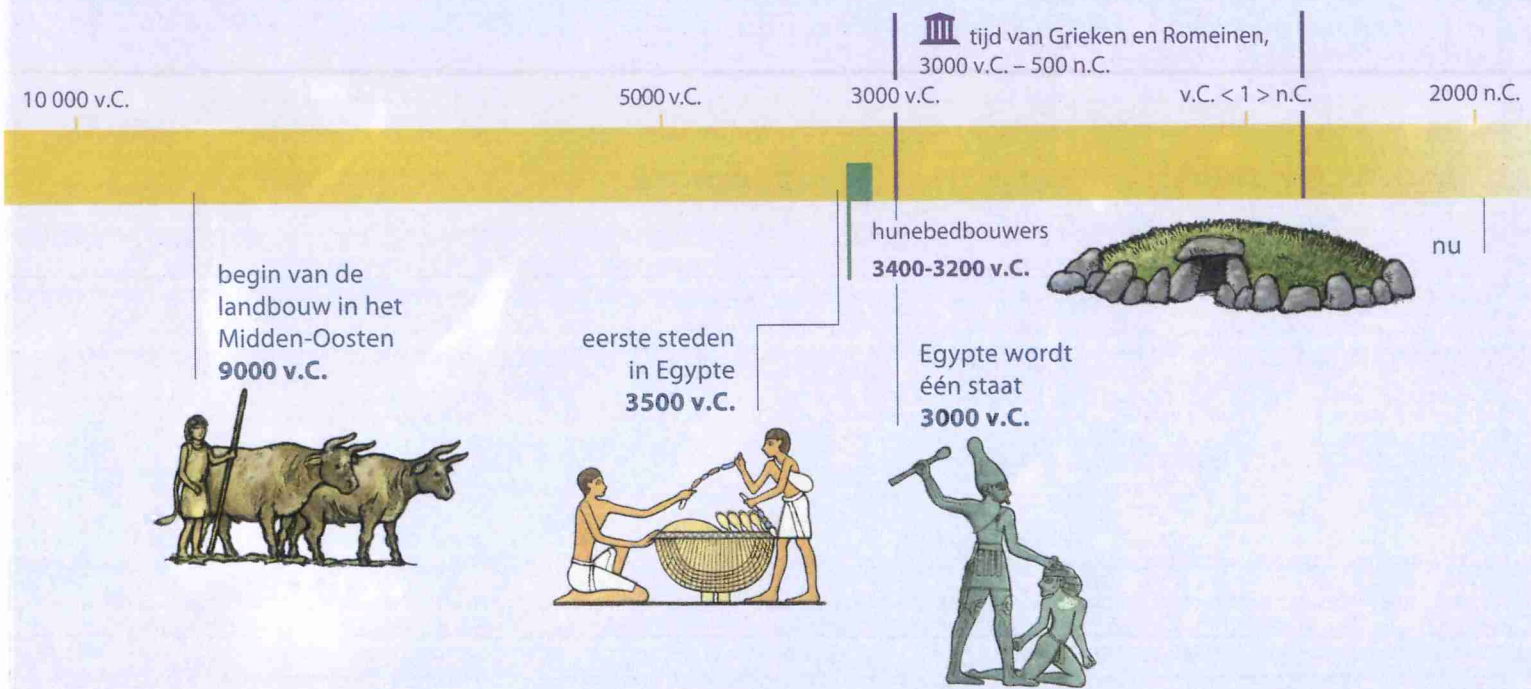
1.2 Jagers worden boeren

- **akkerbouw** plantaardig voedsel verbouwen
- **continuïteit** als iets niet of bijna niet verandert
- **jaartelling** manier waarop mensen jaren tellen
- **kenmerkend aspect** speciaal onderwerp van een tijdvak
- **landbouw** akkerbouw en veeteelt
- **landbouwrevolutie** ontstaan van de landbouw
- **landbouwsamenleving** samenleving waarin mensen in dorpen leven van landbouw
- **revolutie** grote verandering
- **tijd van jagers en boeren** (prehistorie) eerste tijdvak (tot 3000 v.C.)
- **veeteelt** fokken en houden van tamme dieren

Kenmerkend aspect

1C het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen (samenlevingen)

1.3 Denken en doen

- **aanzien** waardering, hoe belangrijk iemand wordt gevonden
- **cultuur** denken en doen van een groep mensen
- **gevolg** iets wat door iets anders gebeurt
- **hiernamaals** leven na de dood
- **kunst** iets moois maken
- **macht** als je anderen kunt laten doen wat je wilt
- **natuurgodsdienst** geloof waarbij gebeurtenissen in de natuur worden vereerd
- **oorzaak** waardoor iets gebeurt
- **sociaal** gaat over mensen en groepen in de samenleving
- **verklaring** uitleg waardoor iets gebeurt

1.4 Leven langs de Nijl

- **ambacht** beroep waarbij iemand producten maakt met zijn handen en gereedschap
- **belasting** wat mensen moeten betalen aan het bestuur
- **handel** kopen en verkopen
- **landbouwstedelijke samenleving** samenleving met steden waar een minderheid van de bevolking leeft van ambachten en handel, terwijl de meeste mensen op het platteland leven van landbouw
- **markt** waar mensen handelen
- **onderdaan** persoon die moet gehoorzamen aan een regering
- **staat** gebied met een regering
- **volk** grote groep mensen
- **vorst** hoofd van een staat
- **welvaart** rijkdom

2 De Romeinen

 tijd van jagers
en boeren,
tot 3000 v.C.

 tijd van Grieken en Romeinen, 3000 v.C. – 500 n.C.

2500 v.C.

2000 v.C.

1500 v.C.

Egypte wordt
één staat
3000 v.C.

1 Julius Caesar (gespeeld door Ciarán Hinds) in de televisieserie *Rome* (2005).

2 Het Romeinse rijk in 200 n.C.

IN DIT HOOFDSTUK

- 2.1 Van stad tot wereldrijk
- 2.2 Samenleving en cultuur
- 2.3 De opkomst van het christendom
- 2.4 Romeinen en Germanen
Tijdvak en begrippen

De Romeinse generaal Julius Caesar begon in 58 v.C. aan de verovering van Gallië, het tegenwoordige Frankrijk, België en Zuid-Nederland. Zijn soldaten waren sterk en goed getraind, maar de Galliërs konden ook goed vechten. Pas na acht jaar had Caesar alle Gallische volken verslagen.

Gallië werd deel van het Romeinse rijk, waardoor de Romeinse cultuur tot in Nederland werd verspreid.

Dit hoofdstuk gaat over de opkomst en ondergang van het Romeinse rijk.

1000 v.C.

500 v.C.

v.C. < 1 > n.C.

 tijd van monniken
en ridders,
500 n.C. - 1000 n.C.

Julius Caesar
verovert Gallië
58-50 v.C.

3 Gevecht tussen Romeinen en Germanen (reliëf, Rome, 2e eeuw n.C.).

In deze paragraaf leer je:

- hoe Rome eerst werd bestuurd
- hoe Rome gebieden veroverde
- hoe het Romeinse wereldrijk werd bestuurd
- hoe het keizerrijk ontstond en hoe keizers voor vrede in het rijk zorgden

Republiek

Tweeduizend jaar geleden was Rome een machtige stad. Het was de hoofdstad van een groot rijk, een gebied met een regering. Gebieden waar nu bijvoorbeeld de staten Frankrijk, Marokko en Turkije zijn, werden allemaal vanuit Rome bestuurd.

Rome was omstreeks 750 v.C. ontstaan bij de rivier de Tiber in Italië. De stad was eerst een **koninkrijk**, een staat met een koning. Maar in 509 v.C. werd Rome een **republiek**, een staat zonder vorst. De meeste macht kwam toen in handen van de senaat, een vergadering van 300 mannen uit aanzienlijke families.

Veroveringen

Rome had een groot leger met goed getrainde soldaten die bij een overwinning een deel van de buit kregen. Maar hun generaals hadden het meeste voordeel, want zij werden door de oorlogen rijk en beroemd.

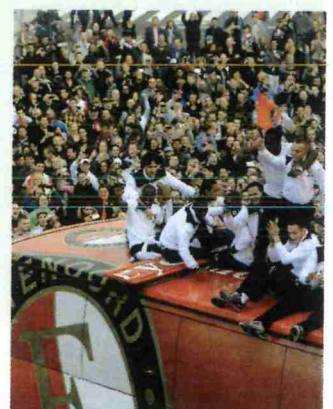
Toen en nu: triomftochten

Had Rome een overwinning te vieren? Dan werd er een triomftocht gehouden op het Forum Romanum. De legeraanvoerder werd rondgereden op een strijd-wagen en toegejuicht door het volk (afbeelding 4). In zijn stoet liepen soldaten, muzikanten en gevangengenomen vijanden mee. Ze werden gevolgd door wagens vol met buit.

Ook nu zijn er triomftochten, zoals bij de huldiging van een voetbalkampioen (afbeelding 5).

4 Keizer Marcus Aurelius (reliëf, Rome, 180 n.C.).

5 Huldiging van Feyenoord (Rotterdam, 2012).

6 Het Forum Romanum omstreeks 300 n.C. en nu (inzet: Bruijn, 2017).

Vanaf 350 v.C. veroverden de Romeinen Italië. Daarna kregen ze met honderden oorlogsschepen de macht over de westelijke kusten van de Middellandse Zee. Vervolgens **onderwierpen** ze ook de oostelijke kustgebieden, zoals Griekenland. In West-Europa veroverde generaal Julius Caesar het gebied Gallië (Frankrijk, België en Zuid-Nederland). De veroveringen waren vaak gruwelijk. Steden werden geplunderd en soms verwoest. Een deel van de bevolking werd vermoord. Een deel werd in de oorlogen gevangengenomen en meegevoerd.

Wereldrijk

Rome groeide uit tot een **wereldrijk**, een groot rijk in meerdere werelddelen. De regering kreeg de macht over miljoenen onderdanen en regelde veel **politieke** zaken, dingen die met het bestuur te maken hebben. De onderworpen gebieden werden Romeinse provincies met strenge bestuurders. Zij hadden **ambtenaren** in dienst die bijvoorbeeld boeren dwongen een deel van hun oogst af te staan. Met deze belasting onderhield de Romeinse **overheid** (regering) haar legers. In het hele rijk moesten onderdanen zich aan dezelfde regels houden. In zo'n **wet** stond bijvoorbeeld: 'Als je per ongeluk een bezit van iemand kapot maakt, moet je de schade aan de eigenaar vergoeden.' Het politieke centrum van het Romeinse rijk was het Forum Romanum, het plein van Rome waar overheidsgebouwen stonden. Er werd ook markt gehouden (afbeelding 6).

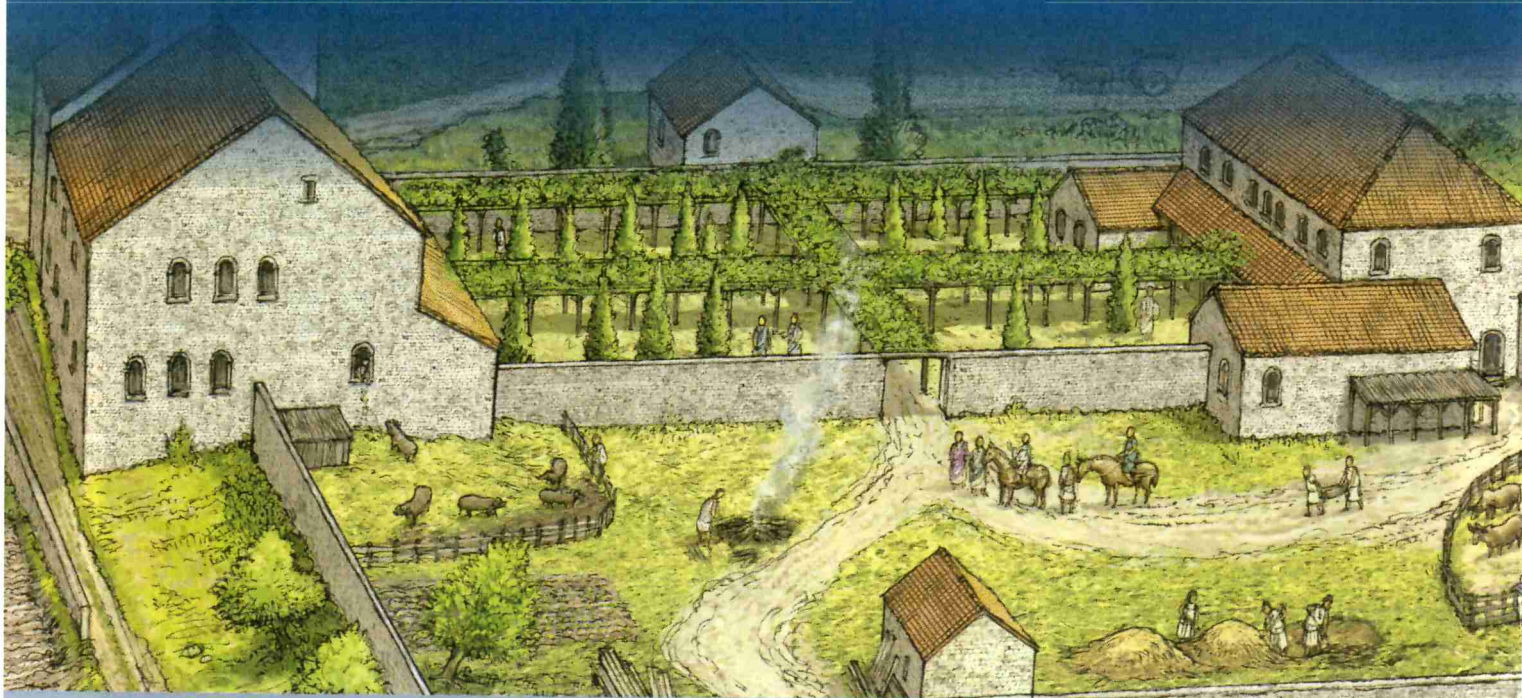
Keizerrijk

Succesvolle legeraanvoerders werden steeds machtiger, zoals Octavianus, de adoptiezoon van Caesar (afbeeldingen 8 en 9). Octavianus kreeg in 27 v.C. alle politieke macht in handen. De senaat had niets meer te vertellen.

Octavianus gebruikte de naam Caesar als titel. Hiervan komt het woord **keizer**, een vorst van een groot rijk. Octavianus werd ook Augustus (Verhevene) genoemd, omdat Romeinen hem als god gingen vereren. Keizer Augustus organiseerde het rijk heel goed. Hij en zijn opvolgers zorgden twee eeuwen lang voor vrede in het keizerrijk.

Samenvatting

- Rome was eerst een koninkrijk en vanaf 509 v.C. een republiek waarin de senaat de meeste macht had.
- Vanaf 350 v.C. veroverde Rome met zijn sterke leger gebieden rond de Middellandse Zee en in West-Europa.
- De onderworpen gebieden werden provincies van het Romeinse rijk. In het hele Romeinse rijk golden Romeinse wetten.
- In 27 v.C. kreeg Octavianus alle politieke macht in handen en werd Rome een keizerrijk. Keizer Augustus en zijn opvolgers zorgden voor twee eeuwen van vrede in het rijk.

7 Villa (landhuis) bij een landbouwbedrijf in Noord-Frankrijk omstreeks 10 v.C. (Bruijn, 2017).

In deze paragraaf leer je:

- welke sociale verschillen er in het rijk waren
- hoe het met de economie in het rijk ging
- hoe multicultureel de Romeinse samenleving was
- kenmerken van de Romeinse godsdienst

Kenmerkend aspect: de verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur en de confrontatie (botsing) met de Germaanse cultuur.

In Rome waren grote sociale verschillen. Rijke mensen hadden een goed leven in luxe woningen. Ze vormden een kleine bovenlaag in de samenleving. De meeste mensen hadden het veel minder goed. Arme mensen leefden in lemen hutjes. Mensen die het iets beter hadden, woonden in flatgebouwen van drie of vier verdiepingen.

Eén op de tien inwoners van het rijk was **slaaf**, persoon die het bezit is van iemand anders. Vaak waren ze als **krijgsgevangene** meegenomen in een oorlog. Veel slaven werkten op landbouwbedrijven (afbeelding 7) en in werkplaatsen en mijnen. Ze werden vaak als beesten

Arm en rijk

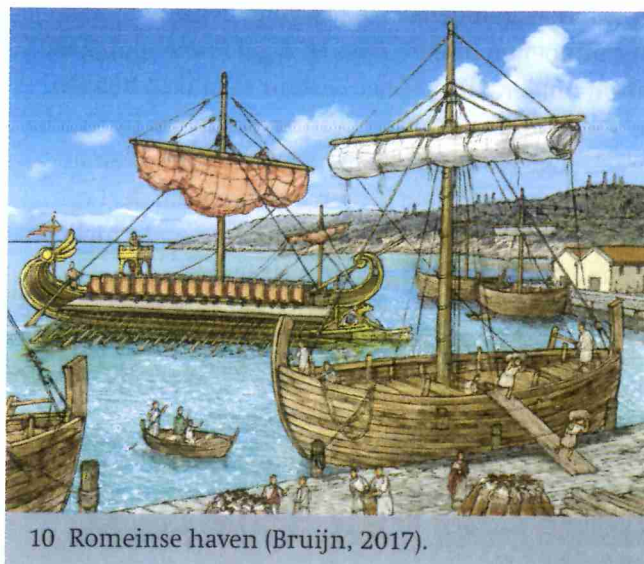
Het Romeinse rijk had duizenden steden, maar de meeste mensen woonden op het platteland. Er was een landbouwstedelijke samenleving. Vanaf de 3e eeuw v.C. verhuisden veel arme boeren naar de stad.

8 Beeld van Caesar (omstreeks 40 v.C.).

9 Munt met kop van Augustus.

10 Romeinse haven (Bruijn, 2017).

Het verhaal van Spartacus

Spartacus was een slaaf uit Bulgarije. In 73 v.C. ontsnapte hij met 80 anderen uit een gladiatoren-school. Ze maakten wapens buit, begonnen strooptochten en versloegen legertjes. Door deze successen stroomden duizenden slaven toe. Pas na drie jaar werd de groep verslagen. Spartacus sneuvelde. De 6000 gevangengenomen mannen werden levend aan een kruis gespijkerd langs een drukke weg. Als afschrikwekkend voorbeeld bleven ze hangen tot ze waren weggerot.

11 Gladiatoren (mozaïek uit Rome, 4e eeuw n.C.).

behandeld. Sommige slaven moesten als gladiator tot de dood vechten in theaters (afbeelding 11). Soms kwamen slaven in opstand.

Werk

Veel stadsbewoners werkten in de **nijverheid**. Ze maakten hun producten thuis, in een werkplaats of op een bouwplaats. Ze hadden ambachten, zoals kleermaker of pottenbakker. Door de vrede in het rijk ging het goed met de **economie**: er was veel productie en handel. Handelaren haalden goederen uit het hele rijk en brachten deze naar werkplaatsen, winkels en markten in de steden (afbeelding 10). In het hele rijk gebruikten ze Romeinse munten als betaalmiddel (afbeelding 9).

Culturen

In de keizertijd had Rome een miljoen inwoners. Er woonden mensen uit het hele rijk en daarbuiten, zoals zwarte Afrikanen, donkere Arabieren en blonde Friezen. Mensen met verschillende achtergronden en culturen leefden er door elkaar. Er was een **multiculturele samenleving**.

De Romeinen stelden zich open voor andere culturen. Ze bewonderden vooral de Griekse cultuur. Na de verovering van Griekenland (146 v.C.) haalden Romeinen

12 Discuswerper (Romeinse kopie van een Grieks beeld uit omstreeks 450 v.C.).

beelden weg uit Griekenland en lieten ze Griekse beeldhouwers en schilders naar Rome komen (afbeelding 12). Door vermenging van de Romeinse cultuur met de Griekse cultuur ontstond de **Grieks-Romeinse cultuur**. Romeinse gebouwen hadden bijvoorbeeld Griekse **zuilen** (stenen palen) naast Romeinse elementen, zoals ronde bogen.

Godsdienst

Romeinen geloofden in veel goden. Heel belangrijk waren de staatsgoden, zoals de oppergod Jupiter en zijn vrouw Juno. Bestuurders en ambtenaren moesten aanhanger zijn van de **staatsgodsdienst**. Ze geloofden dat staatsgoden de staat beschermden. Iedereen in het rijk mocht zijn eigen goden vereren. In Rome werd bijvoorbeeld de Egyptische godin Isis in een **tempel** aanbeden. Er was namelijk **verdraagzaamheid**. Andere culturen en meningen waren toegestaan, maar alle onderdanen moesten wel de staatsgoden en de keizer op feestdagen vereren.

Samenvatting

- In het Romeinse rijk was een landbouwstedelijke samenleving. Er waren grote verschillen tussen een kleine rijke bovenlaag en een grote groep arme mensen en slaven.
- Door de vrede ging het goed met de economie, met veel productie en handel.
- In de multiculturele samenleving stelden Romeinen zich open voor andere culturen. Ze namen veel over van de Grieken, waardoor de Grieks-Romeinse cultuur ontstond.
- Er was verdraagzaamheid. Alle onderdanen moesten wel de staatsgoden en de keizer vereren.

13 Grafdeksel met de tekst: 'Severa, moge je in God leven' (Rome, omstreeks 325 n.C.).

In deze paragraaf leer je

- hoe het christendom ontstond
- hoe joden in het Romeinse rijk terechtkwamen
- hoe het christendom werd verspreid, verboden en later de Romeinse staatsgodsdienst werd

Kenmerkend aspect: het christendom in het Romeinse rijk, van verboden tot enig toegestane godsdienst

In Judea

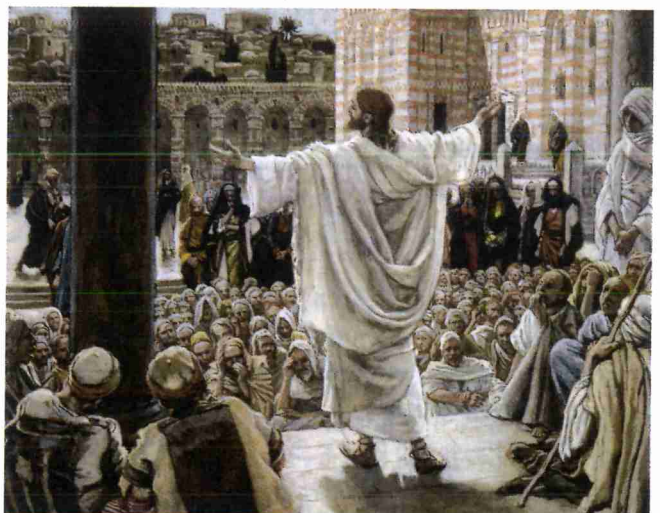
De Romeinen onderwierpen in 63 v.C. Judea, het land van de joden (het huidige Israël/Palestina). Volgens het geloof van de joden, het **jodendom**, was er maar één God.

14 Triomftocht in 71 n.C. (reliëf op boog van Titus, Rome, 81 n.C.).

Omstreeks 30 n.C. trok Jezus van Nazareth door Judea. Verhalen over hem staan in de **Bijbel**, het heilige boek van de christenen. Volgens de verhalen was Jezus een joodse **prediker** die mensen leerde over het joodse geloof (afbeelding 15). Maar volgens de Romeinen was Jezus een opstandeling. Ze arresteerden en kruisigden hem als een zware misdadiger in Jeruzalem.

De aanhangers van Jezus geloofden dat hij zo gestorven was om alle mensen te verlossen van de slechte dingen die ze doen. Ze noemden hem Christus (Verlosser) en geloofden dat hij de zoon van God was. Het aantal aanhangers van dit geloof groeide en er kwamen ook niet-joden bij. Zo ontstond het **christendom** dat dus ook maar één God had.

15 Jezus bij de tempel in Jeruzalem (Tissot, omstreeks 1890).

16 Resten van synagoge (bij Rome, 1e eeuw n.C.).

Joden in het rijk

In Judea moesten de joden hoge belastingen betalen. Daardoor ontstonden opstanden, maar de Romeinen sloegen die bloedig neer. Ze verwoestten de joodse tempel in Jeruzalem en namen de tempelschatten mee naar Rome (afbeelding 14). Door de opstanden werden veel joden vermoord, weggejaagd of als slaaf afgevoerd. Zo kwamen groepen joden in het hele Romeinse rijk terecht. Ze bouwden **synagogen** waarin ze samenkwamen voor gebed (afbeelding 16).

Christenen in het rijk

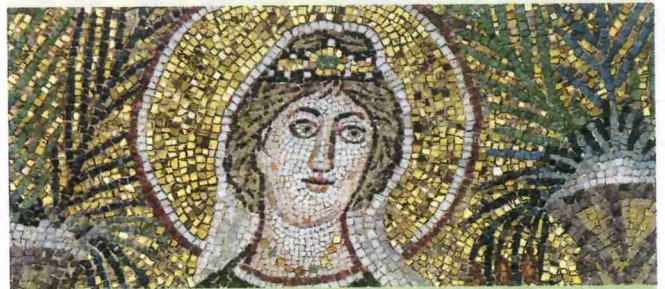
Intussen verspreidden predikers het christendom in het rijk. Het werd een populaire godsdienst. Een probleem was wel dat christenen weigerden de staatsgoden te vereren. Toen het rijk veel last had van oorlogen, honger en ziektes, geloofden keizers dat de staatsgoden de staat niet meer beschermden. Ze gaven de christenen de schuld, verboden het christendom en lieten duizenden christenen martelen en doden. Keizer Constantijn stopte hiermee en gaf de christenen in 313 n.C. **godsdienstvrijheid**. Vanaf dat moment mochten ze openlijk met hun godsdienst bezig zijn. Toen ze ook nog allerlei voorrechten kregen, groeide hun aantal snel. In 380 n.C. werd het christendom de

17 Mozaïek van een kerk (5e eeuw n.C.).

Het verhaal van Perpetua

Perpetua was een aanzienlijke vrouw in Carthago (Tunesië). Ze was christen en daarom werd ze in 203 n.C. in een gevangenis opgesloten. Daar kreeg ze een visioen (dagdroom). Ze klom langs een ladder naar een groene weide met schapen. Hierdoor wist Perpetua dat ze voor haar geloof zou sterven en naar de hemel zou gaan. Ze dankte God hiervoor. De volgende dag werd ze gedood. Op haar graf werd later een kerk gebouwd.

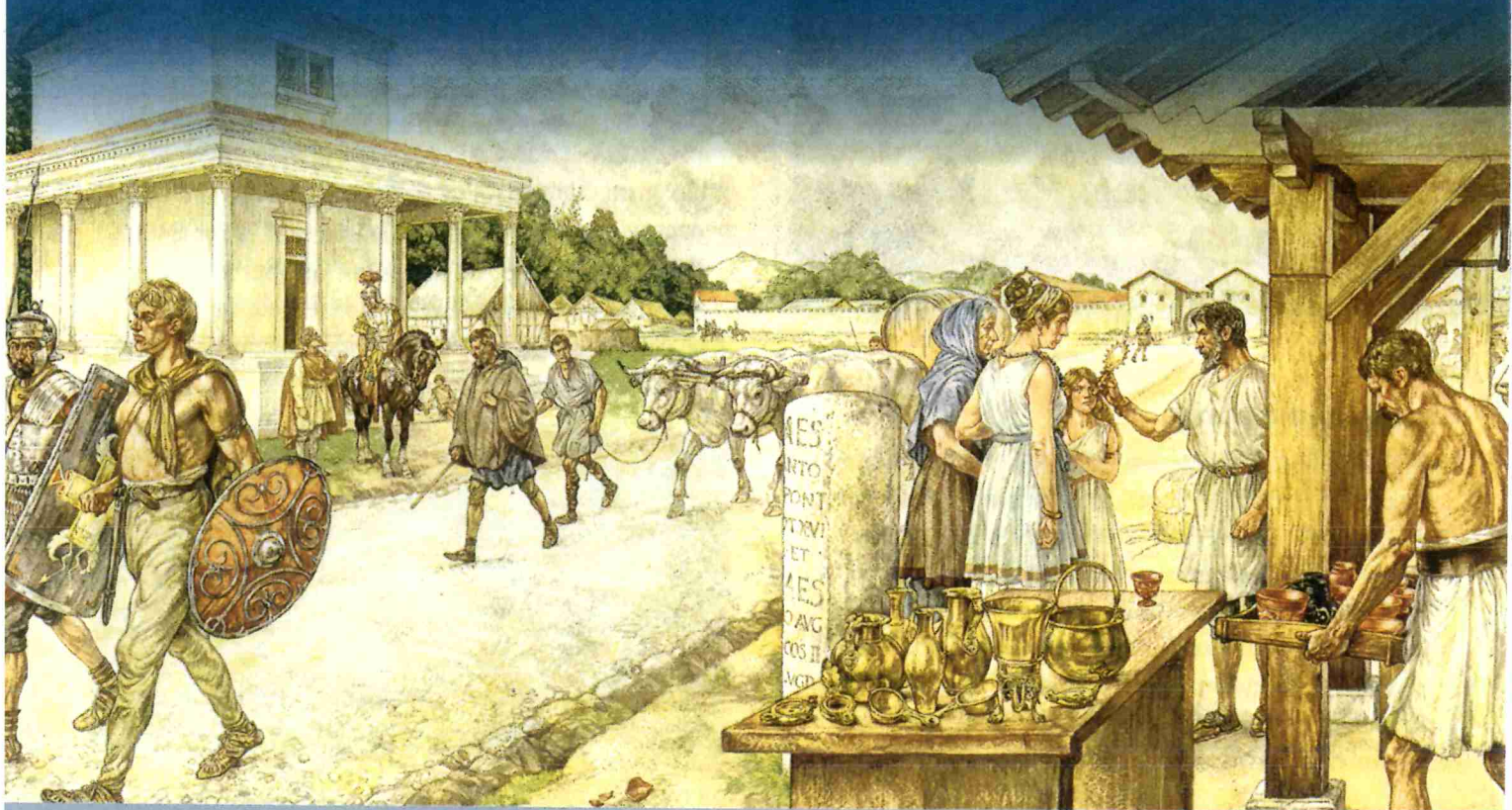

18 Mozaïek van Sint-Perpetua (6e eeuw n.C.)

nieuwe Romeinse staatsgodsdienst. Later werden alle andere godsdiensten verboden, behalve het jodendom. Om samen te komen en te bidden gingen christenen tempels als **kerk** gebruiken. Ze bouwden ook nieuwe kerken (afbeelding 17). Er kwam één christelijke organisatie die het rijk verdeelde in kerkprovincies onder leiding van **bisschoppen**. De kerk werd geleid door de bisschop van Rome, de **paus** (vader). Hij leidt nog steeds de **rooms-katholieke kerk**.

Samenvatting

- In Judea hadden joden een godsdienst met één god, het jodendom. Na de kruisiging van Jezus Christus in Jeruzalem omstreeks 30 n.C. stichtten zijn aanhangers een nieuwe godsdienst met één god, het christendom.
- Door opstanden tegen Romeinen raakten veel joden verspreid over het Romeinse rijk.
- Predikers verspreidden het christendom in het rijk. Omdat christenen weigerden de Romeinse staatsgoden te vereren, verboden keizers het christendom. Keizer Constantijn gaf de christenen in 313 n.C. godsdienstvrijheid. In 380 n.C. werd het christendom de Romeinse staatsgodsdienst. Later werden andere godsdiensten verboden.

19 Romeinse legerplaats bij Valkenburg, Zuid-Holland (Isings, 1950).

In deze paragraaf leer je:

- hoe de Rijn de noordelijke grens van het rijk werd
- welke invloed de Romeinen hadden op het leven in Zuid-Nederland
- hoe het West-Romeinse rijk eindigde

Kenmerkend aspect: de verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur en de confrontatie (botsing) met de Germaanse cultuur

De Rijn als grens

In de Romeinse tijd was Nederland een gebied vol moerassen en bossen. De bewoners leefden in een landbouwsamenleving. Omstreeks 50 v.C. veroverde Caesar met zijn leger Zuid-Nederland. Dat gebied werd toen bewoond door Kelten (Galliërs). Toen de Kelten tussen de Rijn en de Maas in opstand kwamen, liet Caesar hen vermoorden, verdrijven of als slaaf wegvoeren. Ten noorden van de Rijn woonden Germanen. Romeinse legers probeerden het rijk ook in dat gebied uit te breiden, maar ze werden tegengehouden door oorlogszuchtige Germanen. De Romeinse

militairen besloten toen de Rijn als grens (Latijn: limes) van hun rijk te gebruiken. De grens liep dus dwars door Nederland. Langs deze grens bouwden Romeinen forten en legerkampen (afbeelding 19). Ze vroegen Germaanse Bataven om tussen de Rijn en de Maas te komen wonen en om de grens te helpen verdedigen. De Romeinen en Bataven sloten een **bondgenootschap**. Ze spraken in een **verdrag** af dat de Bataven, in ruil voor hun militaire hulp, geen belasting aan de Romeinen hoefden te betalen.

Romeinse invloed

Na de Romeinse verovering begon de **romanisering** van Zuid-Nederland: de Grieks-Romeinse cultuur werd er verspreid. Ook ontstond er een landbouwstedelijke samenleving. Handelaren gebruikten Romeinse munten. Romeinen kochten bijvoorbeeld koeienhuiden en slaven van Kelten en Germanen. Ze verkochten glazen, aardewerken potten en andere Romeinse luxeartikelen. Romeinen zetten landbouwbedrijven op en stichtten steden zoals Noviomagus (Nijmegen). Ze bouwden tempels, badhuizen en woningen met stromend water en vloerverwarming. Zo raakte de Nederlandse cultuur onder Romeinse **invloed**.

20 Germanen plunderen Rome, 410 (Durenceau, 1969).

Toen en nu: mijlpalen

De Romeinen bouwden ook in Zuid-Nederland wegen voor hun soldaten, bestuurders en handelaars. Langs alle Romeinse wegen stonden mijlpalen om de duizend passen (ongeveer 1478 m). In 162 n.C. werd in Zuid-Holland een mijlpaal geplaatst ter ere van keizer Marcus Aurelius. Reizigers konden erop lezen dat de afstand naar Forum Hadriani (Voorburg) zeven mijl was (afbeelding 21). Tegenwoordig kun je de afstanden naar plaatsen langs de weg lezen op wegwijzers (afbeelding 22).

21 Romeinse mijlpaal.

22 Wegwijzer van nu.

De ondergang van Rome

Vanaf de 3e eeuw n.C. drongen grote groepen Germanen met geweld het Romeinse rijk binnen. De keizer splitste toen het rijk op om het beter te kunnen verdedigen tegen deze **volksverhuizingen**. Er kwam een West- en een Oost-Romeins rijk met elk een eigen keizer. Daarna ging het in het westen helemaal mis. Germaanse volken stichtten er eigen koninkrijken en plunderden Rome (afbeelding 20). In 476 n.C. zetten Germanen de laatste keizer van Rome af. In Italië ontstond toen een Germaans koninkrijk. Zo eindigde het West-Romeinse rijk. In 500 n.C. eindigde de **oudheid** of de **tijd van Grieken en Romeinen**. Dit tijdvak begon in 3000 v.C. toen Egypte één staat werd.

Samenvatting

- Omstreeks 50 v.C. veroverden Romeinen Zuid-Nederland waar Kelten woonden. Ten noorden van de Rijn hielden Germanen de Romeinen tegen. De Rijn werd de grens van het rijk. Germaanse Bataven hielpen de grens te verdedigen.
- In Zuid-Nederland ontstond een landbouwstedelijke samenleving met steden, landbouwbedrijven en handel.
- Germaanse volken drongen vanaf de 3e eeuw n.C. het rijk binnen en stichtten eigen koninkrijken. Door de volksverhuizingen eindigde het West-Romeinse rijk (476 n.C.).

Kenmerkend aspect

2A de verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur en de confrontatie (botsing) met de Germaanse cultuur

 tijd van jagers en boeren, tot 3000 v.C.

tijd van Grieken en Romeinen, 3000 v.C. – 500 n.C.

2500 v.C.

2000 v.C.

1500 v.C.

Egypte wordt één staat
3000 v.C.

begin van de Romeinse veroveringen
350 v.C.

Rome verovert Griekenland
146 v.C.

2.1 Van stad tot wereldrijk

- **ambtenaar** iemand in dienst van een bestuur
- **koninkrijk** staat met een koning
- **keizer** vorst van een groot rijk
- **onderwerpen** in je macht krijgen (zich onderwerpen: zich overgeven)
- **overheid** regering, bestuur
- **politiek** heeft te maken met bestuur
- **republiek** staat zonder vorst
- **rijk** gebied met een regering
- **wereldrijk** groot rijk in meerdere werelddelen
- **wet** regel waaraan mensen zich moeten houden

2.2 Samenleving en cultuur

- **economie** productie en handel
- **Grieks-Romeinse cultuur** gemengde cultuur van Grieken en Romeinen in het Romeinse rijk
- **krijgsgevangene** iemand die in een oorlog gevangengenomen is
- **multiculturele samenleving** samenleving met meerdere culturen
- **nijverheid** producten maken
- **slaaf** persoon die het bezit is van iemand anders
- **staatsgodsdienst** geloof waarvan bestuurders en ambtenaren aanhanger moeten zijn
- **tempel** gebouw waar een god wordt vereerd
- **verdraagzaamheid** toestaan van andere culturen en meningen
- **zuil** stenen paal

Kenmerkend aspect

2B het christendom in het Romeinse rijk, van verboden tot enig toegestane godsdienst

1000 v.C.

500 v.C.

v.C. < 1 > n.C.

tijd van monniken en ridders, 500 n.C - 1000 n.C.

Julius Caesar verovert Gallië
58-50 v.C.

Augustus sticht het keizerrijk
27 v.C.

kruisiging van Jezus Christus omstreeks
30 n.C.

einde van het West-Romeinse rijk
476 n.C.

het christendom wordt de Romeinse staatsgodsdienst
380 n.C.

2.3 De opkomst van het christendom

- **Bijbel** heilig boek van christenen
- **bisschop** godsdienstig leider van een kerkprovincie
- **christendom** godsdienst van christenen
- **godsdienstvrijheid** recht om openlijk met een godsdienst bezig te zijn
- **jodendom** godsdienst van joden
- **kerk** 1 christelijk gebedshuis, 2 organisatie van christenen
- **paus** bisschop van Rome en leider van de rooms-katholieke kerk
- **prediker** persoon die een geloof bekendmaakt
- **rooms-katholiek** wat hoort bij de kerk onder leiding van de paus
- **synagoge** joods gebedshuis

2.4 Romeinen en Germanen

- **bondgenootschap** samenwerking
- **Grieks-Romeinse cultuur** gemengde cultuur van Grieken en Romeinen in het Romeinse rijk
- **invloed** als iets gebeurt door iets anders
- **militair** 1 persoon die bij het leger werkt, 2 heeft te maken met het leger
- **romanisering** verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur
- **tijd van Grieken en Romeinen** (oudheid) tweede tijdvak (3000 v.C. – 500 n.C.)
- **oudheid** (tijd van Grieken en Romeinen) tweede periode (3000 v.C. – 500 n.C.)
- **verdrag** afspraak, overeenkomst
- **volksverhuizing** verplaatsing van een volk

3 Monniken en ridders

 tijd van Grieken en Romeinen, 3000 v.C. – 500 n.C.

 tijd van monniken en ridders, 500 - 1000

600

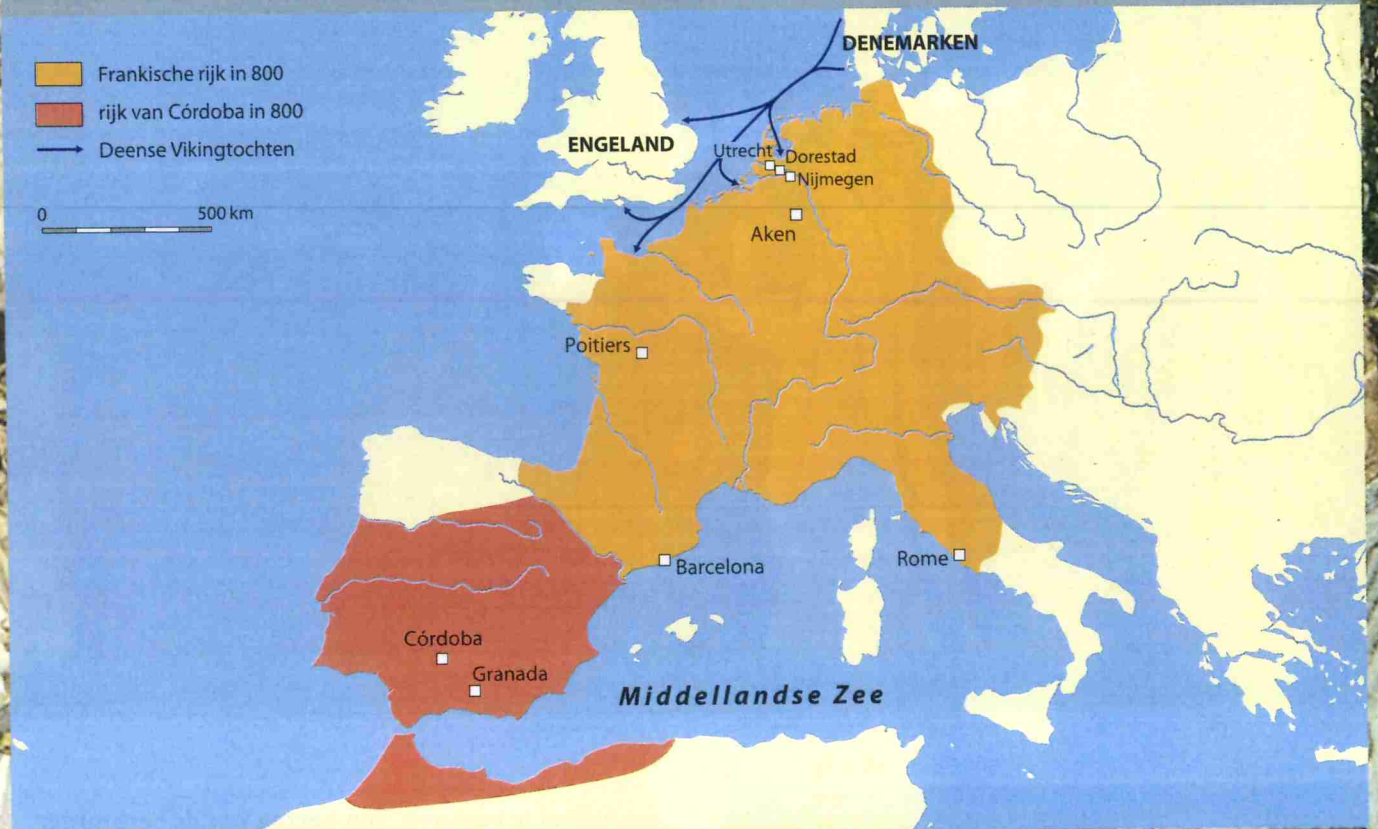
700

einde van het West-Romeinse rijk
476

1 Karel de Grote in Aken in 808 (Isings, 1964).

2 West-Europa omstreeks 800.

IN DIT HOOFDSTUK

- 3.1 Leenheren en leenmannen
- 3.2 Europa wordt christelijk
- 3.3 Machtige heren, halfvrije boeren
- 3.4 De opkomst van de islam
Tijdvak en begrippen

Op een bewolkte zomerdag in 808 staat een boodschapper klaar voor vertrek op het terras voor het paleis van koning Karel de Grote in Aken. Van de koning krijgt hij een pak met brieven om naar een ver gelegen deel van zijn rijk te brengen. Rondom het tweetal staan beschermers en adviseurs van de koning. Op de achtergrond is de stenen kerk te zien die Karel in 796 heeft laten bouwen.

Dit hoofdstuk gaat over het tijdvak waarin Karel de Grote vorst was van het Frankische rijk: de tijd van monniken en ridders.

800

900

 tijd van steden en staten, 1000 - 1500

koning Karel de Grote
768 - 814

3.1 Leenheren en leenmannen

3 De paus kroont Karel de Grote tot keizer (Fouquet, omstreeks 1455).

In deze paragraaf leer je:

- op welke manier Karel het Frankische rijk bestuurde
- hoe politieke verdeeldheid ontstond na Karels dood
- waardoor in Europa onveiligheid ontstond en welke gevolgen dit had

Het Frankische rijk

In december 800 reisde de Frankische koning Karel de Grote van Duitsland naar Rome. Toen hij op kerstavond in de kerk van de paus was, zette deze een gouden keizerskroon op Karels hoofd. Volgens de paus was Karel de opvolger van de Romeinse keizers en was het Frankische rijk de opvolger van het West-Romeinse rijk (afbeelding 3).

De Franken waren een Germaans volk dat een koninkrijk had gesticht in België en Frankrijk. Koningen hadden het Frankische rijk door veroveringen steeds meer uitgebreid. In de tijd van Karel bestond het rijk uit een groot deel van Europa (afbeelding 2). Karel bestuurde zijn rijk met hoge **edelen**: aanzienlijke personen die voorrechten hadden in de samenleving. Zij waren van **adel**. Ze waren door Karel benoemd om

een gebied te besturen. Een **hertog** was de bestuurder van een hertogdom. Een **graaf** bestuurde een graafschap.

Deze edelen kregen de **heerschappij** over een gebied, maar het werd niet hun eigendom. Ze kregen het gebied in leen. De koning was de **leenheer**, de edelman was zijn **leenman**. Bij de benoeming van de leenman stak deze zijn handen tussen die van de koning en legde vervolgens een eed van trouw aan hem af. De leenman mocht inkomsten uit zijn gebied halen. Hij moest er zorgen voor orde en veiligheid. Ook moest hij militairen leveren voor het leger van de koning. Dit bestuursstelsel met leenheren en leenmannen heet het **leenstelsel**.

4 Kasteel omstreeks 900 (Bruijn, 2017).

Politieke verdeeldheid

Karel was een machtig vorst en daardoor was zijn rijk een politieke eenheid. Maar hij werd opgevolgd door zwakkere vorsten en daardoor veranderden de verhoudingen tussen leenheren en leenmannen. Hertogen en graven gingen namelijk de geleende gebieden steeds meer als hun eigen behandelen. Ze regeerden hun gebieden **zelfstandig**: ze zorgden voor zichzelf en trokken zich weinig aan van hun leenheer. Zwakke koningen konden hier niets tegen doen en vonden het zelfs goed dat de heerschappij over gebieden automatisch overging op de zonen van leenmannen. Hun positie werd **erfelijk**. De hoge edelen gingen zelf ook leenmannen benoemen om kleinere gebieden te besturen. Maar ook deze lage edelen gingen hun gebieden steeds zelfstandiger besturen. Door deze politieke verdeeldheid ontstonden er veel ruzies en oorlogen tussen koningen, de hoge adel en de lage adel.

Een onveilige tijd

De 9e en 10e eeuw waren een onveilige tijd in Europa. Dit kwam niet alleen door de politieke verdeeldheid, maar ook door de invallen van Vikingen. Dit waren Germanen uit Scandinavië die langs de Europese kusten en rivieren met hun lichte en snelle boten kerken en stadjes beroofden. Met de drakenkoppen op hun schepen zagen ze er angstaanjagend uit. Vikingen uit Denemarken plunderden bijvoorbeeld Dorestad (Wijk bij Duurstede).

5 Karel de Grote met ridders en voetsoldaten (tekening uit de 12e eeuw).

Toen en nu: eenheid in Europa

Onder Karel de Grote waren veel landen in één rijk verenigd. Karel maakte de handel tussen deze landen gemakkelijker door één muntsysteem van ponden en penningen in te voeren.

Je kunt het Frankische rijk goed vergelijken met de Europese Unie (EU). Er is politieke en economische samenwerking tussen de EU-landen en veel EU-landen gebruiken de euro. Maar er zijn ook verschillen met vroeger. Er is bijvoorbeeld niet één vorst die over alle landen heerst. De EU-landen hebben zich vrijwillig aangesloten bij de EU en mogen de EU ook weer verlaten.

6 Munt uit de tijd van Karel de Grote.

7 Kaart van Europa op een euro.

Door de onveiligheid gingen edelen kastelen bouwen om zichzelf en het volk in hun gebied te beschermen. Dit waren eerst hoge houten gebouwen met daaromheen een gracht en een omheining (afbeelding 4). Later werden het stenen vestingen met dikke muren. Edelen namen ook voetsoldaten en **ridders** (militairen te paard) in dienst om te zorgen voor orde en veiligheid (afbeelding 5).

Samenvatting

- Karel de Grote was koning van een groot Frankisch rijk in Europa. In 800 werd hij door de paus in Rome tot keizer gekroond. Karel bestuurde zijn rijk met het leenstelsel. Hij gaf gebieden in leen aan hoge edelen.
- Na Karels dood gingen leenmannen zich als zelfstandige heersers gedragen. Daardoor ontstond politieke verdeeldheid.
- In de 9e en 10e eeuw was er veel onveiligheid door de politieke verdeeldheid en door de invallen van Vikingen. Edelen zorgden voor veiligheid met kastelen en ridders.

8 De missionaris Willibrord in Utrecht (Isings, 1954).

In deze paragraaf leer je:

- hoe het christendom in Europa werd verspreid
- hoe de Germaanse cultuur bleef bestaan
- waardoor geestelijken belangrijk waren in de samenleving

Kenmerkend aspect: de verspreiding van het christendom in Europa

Verspreiding van het christendom

In 690 reisde een groep rooms-katholieke geestelijken (godsdienstige leiders) naar Nederland. Hun leider heette Willibrord. Het waren **missionarissen** die van de paus de opdracht (missie) hadden gekregen om het christendom te verspreiden in Midden- en Noord-Nederland waar de Friezen woonden. In Zuid-Nederland hadden de Franken zich al eerder tot het christendom **bekeerd**. Frankische vorsten steunden de missionarissen en stuurden bijvoorbeeld soldaten om hen te beschermen.

Willibrord werkte vanuit Utrecht waar hij een kerk liet bouwen met stenen uit Romeinse ruïnes (afbeelding 8). Ook op andere plaatsen liet hij kerken bouwen. Veel Germanen in Nederland en Duitsland geloofden in meerdere goden, zoals Donar die tijdens onweer

met zijn hamer de donder veroorzaakte (afbeelding 10). Christenen zeiden dat deze Germanen niet het goede geloof hadden en noemden hen **heidenen**. Volgens missionarissen zouden heidenen na hun dood eeuwig pijn lijden in de hel. Maar als ze in Jezus geloofden, kregen ze na hun dood een eeuwige beloning in de hemel.

Germaanse volken zoals de Friezen en Saksen verzetten zich tegen de missionarissen en staken hun kerken in brand. Ze bekeerden zich pas nadat Karel de Grote hen had onderworpen (afbeelding 9).

9 Saksen onderwerpen zich aan Karel de Grote, 785 (Scheffer, 1837).

10 Hamer van Donar
(Zweedse hanger
uit de 10e eeuw).

11 Tekst en afbeelding
over Jezus (bijbel uit
1332).

Na Nederland en Duitsland ging de verspreiding van het christendom verder. In 1000 was bijna heel Europa christelijk. Mensen gingen steeds meer leven volgens de christelijke ideeën. Ze gingen bijvoorbeeld moord en diefstal zien als **zonden**: slechte dingen die mensen doen. Onder invloed van het christendom stopten de Vikingen met hun plundertochten.

Vermenging van culturen

Europa werd christelijk, maar elementen van de Germaanse cultuur werden vermengd met de nieuwe christelijke cultuur. De kerk maakte de overgang naar het christendom bijvoorbeeld gemakkelijker door christelijke feesten op Germaanse feestdagen te vieren. Pasen, het feest van de opstanding van Jezus uit de dood, werd bijvoorbeeld gevierd tijdens het lentefeest. Kerstmis, het feest van de geboorte van Jezus, werd gevierd op de dag van het midwinterfeest.

12 Pastoor op een preekstoel tijdens een mis
(Van Leyden, 1535).

Het verhaal van een liefdesgedicht

Omstreeks 1100 schreef een Vlaamse monnik een liefdesgedicht achter in een boek: *Hebban olla vogala nestas hagunnan hinase hic enda thu wat unbidan we nu* (Hebben alle vogels nesten begonnen behalve jij en ik. Wat wachten we nu?). Het was een mengeling van oud-Nederlands en oud-Engels. Waarom de monnik de tekst scheef is onbekend.

Invloedrijke geestelijken

Geestelijken moesten zich houden aan de regels van de kerk. Ze mochten bijvoorbeeld niet trouwen en geen seks hebben. Er was verschil tussen hoge geestelijken, de bisschoppen, en lage geestelijken, zoals de **pastoors**. Pastoors hadden de leiding over groepen gelovigen, zoals de bewoners van een dorp.

Een speciale groep geestelijken waren de **monniken**. Zij leefden afgescheiden van de samenleving, meestal in een **klooster**. Er waren ook kloosters met nonnen (vrouwelijke monniken). Een klooster bestond uit gebouwen en landbouwgrond. Monniken moesten gehoorzamen aan de **abt**, het hoofd van het klooster (abdij, afbeelding 13). Hun leven bestond uit bidden en werken. Monniken schreven bijvoorbeeld teksten over (afbeelding 11). Veel vorsten en edelen steunden de kerk door geld of grond te schenken. Daardoor werd de kerk erg rijk. De geestelijkheid (alle geestelijken) had veel invloed in de samenleving. Mensen gingen bijvoorbeeld elke zondag naar een mis (kerkdienst). De pastoor legde dan in een **preek** uit hoe ze moesten leven volgens de kerk (afbeelding 12).

Alleen geestelijken konden lezen en schrijven. Daardoor hadden ze vaak hoge posities als adviseurs van vorsten (afbeelding 1).

Samenvatting

- Met steun van vorsten verspreidden missionarissen het christendom. Er was eerst veel verzet van de bevolking. In 1000 was het christendom verspreid in bijna heel Europa.
- Elementen van de Germaanse cultuur werden vermengd met de nieuwe christelijke cultuur.
- Geestelijken konden als enige lezen en schrijven. Ze vertelden mensen hoe ze moesten leven. Daardoor hadden ze veel invloed in de samenleving.

3.3 ① Machtige heren, halfvrije boeren

13 Abdij van Egmond (Van der Heck, 1635).

In deze paragraaf leer je:

- waardoor boeren in de landbouwsamenleving halfvrij waren
- hoe de landbouw was georganiseerd
- welke sociale verhoudingen er waren

Kenmerkend aspect: hofstelsel en horigheid

Beperkte vrijheid

Omstreeks 800 woonde de boer Bodo met zijn vrouw Ermentrude en hun drie kinderen op het terrein van een klooster bij Parijs. Voor het gebruik van zijn eenvoudige boerderij betaalde hij jaarlijks twee vaten wijn, vijftien eieren en drie kippen aan het klooster. Net als Bodo leefde een groot deel van de bevolking van West-Europa in die tijd op een **domein**, het gebied van een edelman of van een klooster. Sinds de Romeinse tijd was er veel veranderd in de economie. De landbouwstedelijke samenleving was verdwenen en er was weer een landbouwsamenleving ontstaan. In de **tijd van monniken en ridders** (derde tijdvak, 500-1000) waren nog maar weinig steden en er was weinig handel.

Veel boeren hadden zekerheid en bescherming gezocht bij machtige heren. In ruil voor die bescherming

hadden de boeren een deel van hun vrijheid verloren. Ze waren **horigen**, halfvrije boeren die hoorden bij het domein van hun heer. Op het domein mochten horigen een stuk grond met een huis gebruiken, maar ze mochten het domein niet zonder toestemming verlaten. Deze onvrijheid van horigen wordt **horigheid** genoemd.

Leven op een domein

Een belangrijk gebouw op het domein was het **hof**. Hier woonde de edelman, de heer van het domein. Het economisch systeem met horigen op domeinen wordt daarom **hofstelsel** genoemd.

14 Een leenman (midden) legt zijn handen tussen de handen van zijn leenheer en ontvangt belasting (getekend omstreeks 1200).

15 Drie sociale groepen (getekend omstreeks 1300).

Bij het hof stonden ook andere gebouwen, zoals een molen en voorraadschuren. Op een domein werd alles geproduceerd wat de bewoners nodig hadden. Zij kwamen bijna nooit buiten het domein.

De horige boeren hadden veel plichten. Als belasting moesten ze een deel van hun oogst afstaan aan hun heer en een deel van hun tijd onbetaald voor hem werken. Deze **herendiensten** bestonden bijvoorbeeld uit werk op zijn akkers of een hek repareren. De boerinnen moesten spinnen en weven.

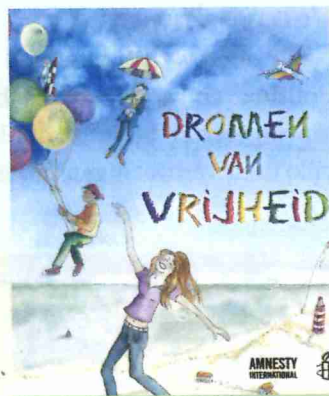
Toen en nu: vrijheid

Veel mensen in het verleden waren niet vrij en konden daarom alleen maar dromen van vrijheid. In de tijd van Grieken en Romeinen was een groot deel van de bevolking slaaf. In de tijd van monniken en ridders waren er nog wel slaven in Europa, maar de meeste mensen waren halfvrij.

Tegenwoordig hebben we grote vrijheid in Nederland, maar dit betekent niet dat alles mag en kan.

16 Heer en horige (getekend rond 1300).

17 Omslag van een boek uit 2015.

Drie sociale groepen

Volgens een bisschop in 1020 waren er drie soorten mensen: zij die bidden (geestelijken), zij die strijden (edelen) en zij die werken (boeren, afbeelding 15).

Iemands afkomst bepaalde bij welk groep hij hoorde. Bodo was geboren als boer en kon dus geen edelman worden. Soms ging een boerenzoon naar een kloosterschool en werd hij monnik of dorpspastoor. Hoge geestelijken, zoals bisschoppen en abten, kwamen altijd uit de groep van hoge edelen.

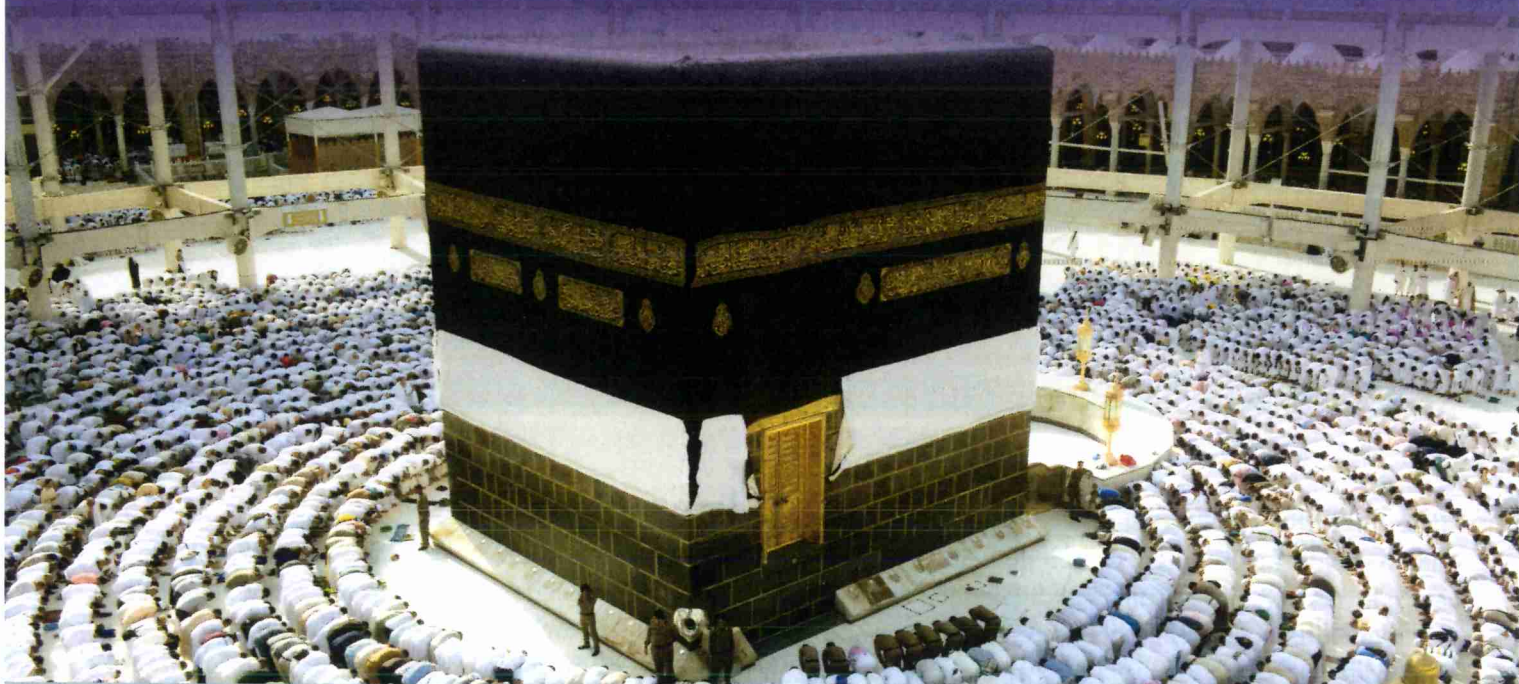
De geestelijkheid en de adel vormden elk een aparte **stand**, een groep met een vaste sociale positie. Ook hadden beide standen bepaalde **privileges** (voorrechten). Edelen en geestelijken hoefden bijvoorbeeld geen belasting te betalen.

De rechten van een heer van een gebied werden **heerlijke rechten** genoemd. Deze rechten gingen vaak samen met de plichten van horigen. Een domeinheer had bijvoorbeeld het molenrecht, waardoor boeren tegen betaling hun graan in zijn molen moesten laten malen. Door de heerlijke rechten werden edelen en geestelijken machtiger en rijker, terwijl boeren machteloos en arm bleven.

Samenvatting

- In de tijd van monniken en ridders was er een landbouwsamenleving in West-Europa. Veel boeren waren horige op een domein van een edelman of klooster.
- In het hofstelsel hadden heren veel rechten en horigen veel plichten. Domeinen zorgden voor zichzelf.
- Er waren drie sociale groepen. De meeste mensen waren boer. Geestelijken en edelen vormden elk een stand met privileges.

3.4 De opkomst van de islam

18 Knielende moslims rondom de Kaäba in de grote moskee in Mekka (omstreeks 2015).

In deze paragraaf leer je:

- hoe de islam ontstond
- hoe het Arabische rijk ontstond
- hoe de samenleving en cultuur in de Arabische wereld zich ontwikkelden

Kenmerkend aspect: het ontstaan en de verspreiding van de islam

Ontstaan van de islam

Mohammed was een Arabische handelaar in de stad Mekka in Arabië. Vanaf 610 vertelde hij de Arabieren over de boodschappen die **Allah** (Arabisch voor God) aan hem als **profeet** (boodschapper) had doorgegeven. Zo ontstond een nieuwe godsdienst met één God, de **islam**. De aanhangers werden moslims (islamieten) genoemd. De goddelijke boodschappen werden na Mohammeds dood opgeschreven in de **Koran**, het heilige boek van de moslims. Sommige teksten komen overeen met joodse en christelijke teksten, zoals die over Abraham (Ibrahiem) en Jezus (Isa). Zij waren volgens de Koran eerdere profeten geweest. De bewoners van Mekka geloofden echter in meerdere goden en verzetten zich tegen Mohammed. Hij verhuisde

daarom in 622 naar de stad Medina. Met deze gebeurtenis begint de **islamitische jaartelling**.

In Medina stichtte Mohammed een islamitische staat, een staat die gebaseerd is op de islam. Mohammed werd hiervan de politiek en geestelijk (godsdienstig) leider. Na een tijdje aanvaardden steeds meer stammen in Arabië Mohammeds leiding. In 630 gaf ook Mekka zich over. Toen Mohammed er terugkeerde, verwoestte hij alle godenbeelden in de Kaäba, het kubusvormige bouwwerk. Hij zei dat dit nu voor moslims de heiligste plek op aarde was. Rondom de Kaäba werd later een **moskee** (islamitisch gebedshuis) gebouwd (afbeelding 18).

Veroveringen

Na de dood van Mohammed in 632 kwam zijn politieke en geestelijke macht in handen van **kaliefen** (opvolgers). Zij besloten om het **kalifaat** (islamitische rijk) door veroveringen uit te breiden. Omar, de tweede

19 Teksten in een koran uit de 10e eeuw.

kalief, noemde de veroveringsoorlog een **jihad**, een heilige strijd. Daardoor werden de Arabische strijders extra fanatiek (afbeelding 22).

In de tijd van Mohammed betekende het begrip jihad de innerlijke strijd om een goed moslim te zijn én de strijd om de islam te verdedigen. Later kreeg het ook de betekenis van de plicht van moslims om hun godsdienst te verspreiden, zo nodig met geweld. De moslims breidden het kalifaat snel uit. In 750 was er een Arabisch wereldrijk dat zich uitstrekte van Portugal tot India. De kaliefen regeerden eerst vanuit Damascus en later vanuit de nieuwe hoofdstad Bagdad.

Toen en nu: in een moskee

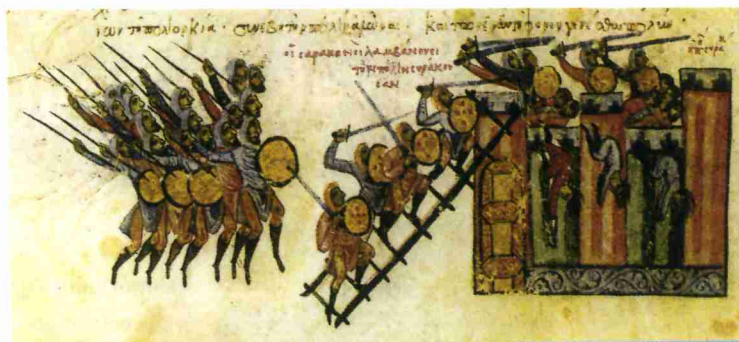
Volgens verhalen kwamen de eerste moslims in Medina bijeen in de binnenplaats van Mohammeds huis. Dit huis wordt gezien als de eerste moskee. De profeet legde er in preken uit wat moslims moesten geloven en hoe zij moesten leven. Toen het aantal gelovigen erg groot werd, liet Mohammed door een timmerman een trapvormige verhoging maken (afbeelding 20). Het Arabische woord voor zo'n verhoging is *nimbar* (Nederlands: mimbar). Dit is nog steeds één van de vaste onderdelen van moskeeën op de hele wereld (afbeelding 21).

20 Tekening met Arabische tekst uit een boek uit Iran, 13e eeuw.

21 In de moskee in Sweileh, Jordanië (2016).

22 Arabieren veroveren een stad (tekening uit de 12e eeuw).

Samenleving en cultuur

In het Arabische rijk ontstond de Arabische cultuur. De belangrijkste elementen hiervan waren het Arabische schrift, het Arabisch als hoofdtaal en de islam als staatsgodsdienst. Vanaf 756 viel het rijk in meerdere rijken uiteen, maar in al deze gebieden bleef de Arabische cultuur belangrijk. Daarom worden deze gebieden samen de **Arabische wereld** genoemd. In de gebieden rond de Middellandse Zee was de Romeinse landbouwstedelijke samenleving wel blijven bestaan. Er was veel handel en nijverheid. Handelsroutes over land en zee verbonden de Arabische steden met elkaar. De Arabische vorsten waren meestal verdraagzaam tegenover joden en christenen, omdat die in dezelfde God geloofden als moslims. Joden en christenen moesten wel extra belasting betalen. Om die inkomsten te behouden, waren vorsten tegen een massale bekering tot de islam. Onderdanen die in meerdere goden geloofden, moesten echter wel moslim worden. Moslims bouwden overal moskeeën. Naar het voorbeeld van kerktorens kregen ze minaretten. Islamitische geestelijken verboden het afbeelden van mensen en dieren in moskeeën, omdat dat afleidde van het geloof. Daarom versierden kunstenaars de moskeeën en korans met mooie figuren en letters (afbeelding 19).

Samenvatting

- In Arabië stichtte de profeet Mohammed in 622 een nieuwe godsdienst met één god: de islam. Mohammed stichtte in Medina een islamitische staat waarvan hij de politiek en geestelijk leider was.
- Mohammeds opvolgers breidden de staat door veroveringen uit. Het werd een Arabisch wereldrijk dat zich in 750 uitstrekte van Portugal tot India.
- In de Arabische wereld ontstond een welvarende landbouwstedelijke samenleving en er kwam een Arabische cultuur tot ontwikkeling. De islam was er de staatsgodsdienst. Moslims waren meestal verdraagzaam tegenover joden en christenen.

Kenmerkend aspect
3A de verspreiding van
het christendom in Europa

Kenmerkend aspect
3B hofstelsel en horigheid

 tijd van Grieken
en Romeinen,
3000 v.C. – 500 n.C.

 tijd van monniken en ridders, 500 - 1000

600

700

begin van de islam
622

Willibrord begint
met de verspreiding
van het christendom
in Nederland
690

3.1 Leenheren en leenmannen

- **adel (edelen)** groep aanzienlijke personen met voorrechten in de samenleving
- **erfelijk** als iets van ouders op kinderen overgaat
- **graaf** hoge edelman, bestuurder van een graafschap
- **heerschappij** bestuur, regering
- **hertog** hoge edelman, bestuurder van een hertogdom
- **leenheer** vorst of hoge edelman die een gebied laat besturen door een leenman
- **leenman** edelman die een gebied bestuurt in opdracht van een leenheer
- **leenstelsel** bestuurssysteem met leenheren en leenmannen
- **ridder** militair te paard
- **zelfstandig** als een persoon of gebied voor zichzelf zorgt

3.2 Europa wordt christelijk

- **abt** hoofd van een klooster
- **bekeren** iemand een andere godsdienst aan laten nemen (zich bekeren: een andere godsdienst aannemen)
- **geestelijke** godsdienstig leider (geestelijkheid: alle geestelijken)
- **heiden** iemand waarvan wordt gezegd dat hij niet het goede geloof heeft
- **klooster** woonplaats van monniken
- **missionaris** iemand met de opdracht (missie) om het christendom te verspreiden
- **monnik** geestelijke die afgescheiden van de samenleving leeft, meestal in een klooster
- **pastoor** lage geestelijke die de leiding heeft over een groep gelovigen
- **preek** godsdienstige uitleg
- **zonden** slechte dingen die mensen doen

Kenmerkend aspect

3C het ontstaan en de verspreiding van de islam

 tijd van steden en staten, 1000 - 1500

800

900

Invalen van de Vikingen
800 - 1000

koning Karel de Grote
768 - 814

Karel de Grote wordt tot keizer gekroond
800

3.3 Machtige heren, halfvrije boeren

- **domein** gebied van edelman of klooster
- **heerlijk recht** recht van de heer van een gebied
- **herendienst** onbetaald werk voor een heer
- **hof** woning van edelman
- **hofstelsel** economisch systeem met horigen op domeinen
- **horige** halfvrije boer
- **horigheid** onvrijheid van horigen
- **privilege** voorrecht, speciaal recht
- **stand** groep met een vaste sociale positie en speciale rechten
- **tijd van monniken en ridders** derde tijdvak (500-1000)

3.4 De opkomst van de islam

- **Allah** Arabisch voor God
- **Arabische wereld** gebied met Arabische cultuur
- **islam** godsdienst van de moslims
- **islamitische jaartelling** jaartelling die begint in 622
- **jihad** (heilige strijd) 1 innerlijke strijd om een goed moslim te zijn en de strijd om de islam te verdedigen, 2 plicht van moslims om hun godsdienst te verspreiden, zo nodig met geweld
- **kalief** opvolger van de profeet Mohammed als politiek en geestelijk leider van de moslims
- **kalifaat** islamitisch rijk
- **Koran** heilig boek van moslims
- **moskee** islamitisch gebedshuis
- **profeet** boodschapper

4 Steden en staten

 tijd van monniken
en ridders,
500 – 1000

 tijd van steden en staten, 1000 – 1500

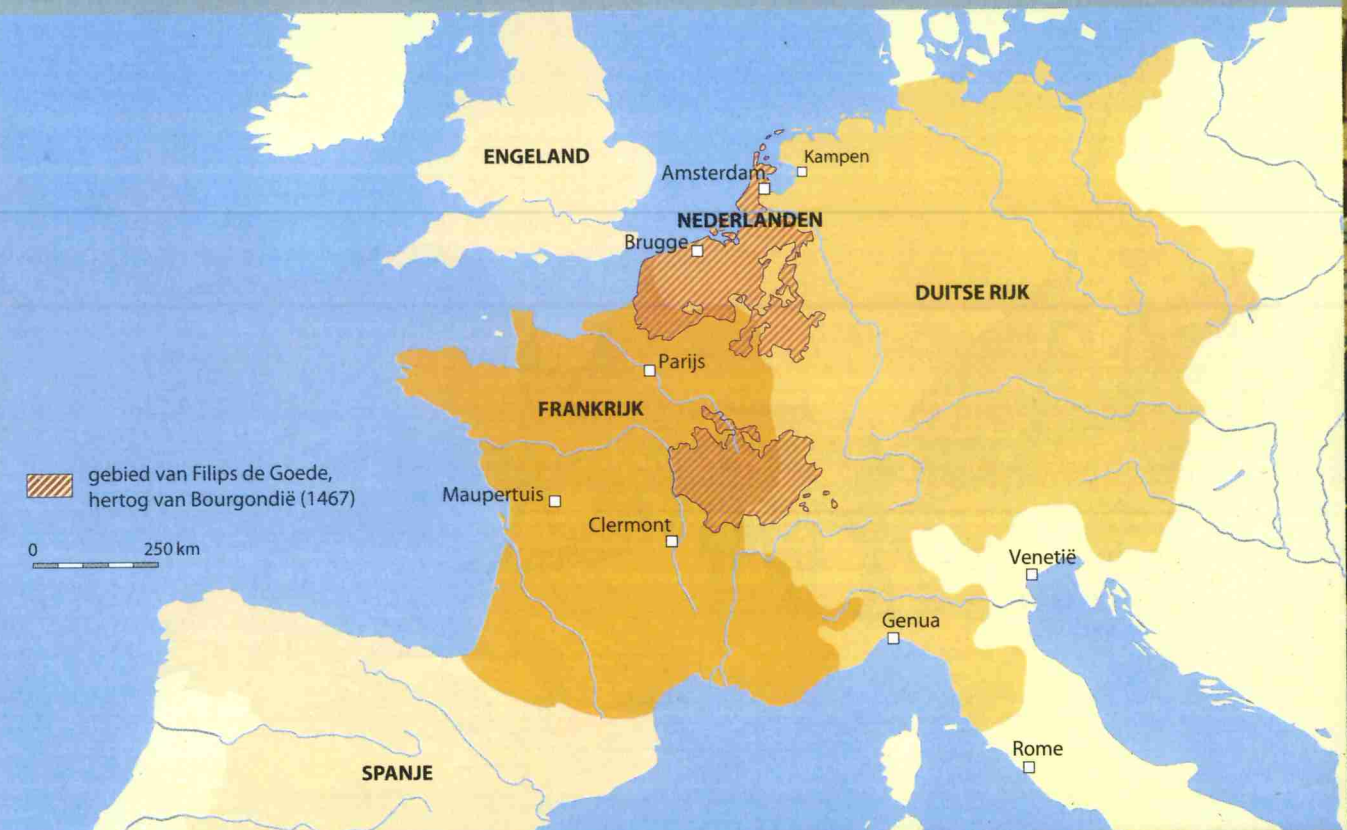
1100

1200

einde van de invallen
van de Vikingen
1000

1 Slag bij Maupertuis, 1356 (geschilderd omstreeks 1475).

2 West-Europa omstreeks 1500.

IN DIT HOOFDSTUK

- 4.1 Woonplaats en werkplaats
- 4.2 Zelfstandige burgers
- 4.3 De machtige kerk
- 4.4 De macht van vorsten
Tijdvak en begrippen

Op 19 september 1356 verloor een Frans leger een grote veldslag van een Engels leger bij Maupertuis in Midden-Frankrijk. De Franse edelen hadden hun koning duizenden ridders geleverd, maar deze konden niet op tegen de Engelse boogschutters. In een chaotisch gevecht moest de Franse koning zich overgeven. Daarna sloegen de Fransen op de vlucht.

Dit hoofdstuk gaat over de tijd waarin Engelsen en Fransen meer dan honderd jaar met elkaar in oorlog waren: de tijd van steden en staten.

1300

1400

 tijd van ontdekkers en hervormers
1500 – 1600

Frans-Engelse oorlogen
1337 – 1453

Slag bij Maupertuis
1356

3 Handel op de kade van de Hanzestad Kampen, 1441 (Isings, 1962).

In deze paragraaf leer je:

- hoe in Europa weer een landbouwstedelijke samenleving ontstond
- hoe de economie zich ontwikkelde
- hoe ambachtslieden en handelaren samenwerkten

Kenmerkend aspect: de opkomst van handel en het ontstaan van steden

Platteland en stad

In het jaar 1000 woonde Dirk III, graaf van Holland, op zijn domein Vlaardingen. Hij wilde het landbouwgebied op zijn domein uitbreiden. Daarom liet hij de boeren sloten graven in het moerasachtige gebied. Door de sloten liep het water weg en droogde de grond. Het uitbreiden van landbouwgrond gebeurde in die tijd in heel West-Europa. Boeren verbeterden ook hun landbouwtechnieken. Ze gebruikten bijvoorbeeld een andere ploeg om de grond om te woelen. Daardoor groeide er minder onkruid en mengde mest zich beter met de grond.

Door deze twee veranderingen bracht de landbouw meer op. Met meer voedsel leefden mensen langer en gezonder en daardoor groeide de bevolking. Zo verdubbelde de Europese bevolking tussen 1000 en 1300.

Veel boeren produceerden meer voedsel dan ze zelf nodig hadden. Wat ze over hadden, verkochten ze op een markt (afbeelding 6). Hierdoor groeide de handel. Door de bevolkingsgroei ging ook een deel van de boeren werken in de nijverheid (afbeelding 5). Steeds meer handelaren en ambachtslieden gingen bij een markt wonen. Daardoor groeiden sommige marktplaatsen uit tot steden. In Europa ontstond zo weer een landbouwstedelijke samenleving. Het ontstaan en de groei van steden heet **verstedelijking**.

Meer geld

Er was veel handel op de markten in de **tijd van steden en staten** (vierde tijdvak, 1000-1500). Boeren verkochten er bijvoorbeeld groenten en kochten er producten van ambachtslieden, zoals gereedschappen. Er was veel **vraag** (wat iemand wil kopen) en **aanbod** (wat iemand wil verkopen).

Het verhaal van Jakob de Rijke

Jakob Fugger (1459-1525) kwam uit een rijke Duitse familie. Zijn grootvader was wever en textielhandelaar. Zijn zoons breidden zijn bedrijf uit met winkels in Duitsland en Italië. Jakob begon een bank en werd de rijkste van de familie. Hij had zoveel geld dat zelfs vorsten bij hem leenden, bijvoorbeeld om soldaten te betalen. Er werd gezegd dat in Europa geen oorlog gevoerd kon worden zonder het geld van de familie Fugger.

4 Jakob Fugger met zijn boekhouder (geschilderd in 1518).

Door de groeiende handel gingen mensen meer geld gebruiken. Handelaren verdienden door het maken van **winst**, het geld dat ze overhielden na de koop en verkoop van producten. Maar in die tijd had elke stad eigen munten. Daarom werkte op elke markt een geldwisselaar. Bij hem kon je vreemde munten ruilen tegen munten van de stad. Sommige geldwisselaars gingen ook geld bewaren en uitlenen. Ze werden een **bank** (afbeelding 4). Banken verdienden geld door het laten betalen van **rente**, een vergoeding voor het lenen van geld.

Samenwerking

Een ambachtsman mocht niet zomaar maken en verkopen wat hij wilde. Hij moest lid zijn van een vereniging van mensen met hetzelfde beroep, een **gilde**. Er waren bijvoorbeeld gilden van timmerlieden en schoenmakers.

Ambachtslieden werkten samen in gilden om erop te letten dat iedereen op dezelfde manier dezelfde goede

producten maakte. Een schoenmaker mocht alleen schoenen verkopen die waren goedgekeurd door zijn gilde. Het gilde zorgde ook voor de opleiding. Op de markten was handel in producten uit de omgeving, maar ook van verder weg. Nederlanders deden volop mee aan de handel tussen verschillende volken. Om deze **internationale** handel te bevorderen, werkten handelaren van steden aan de Noordzee en Oostzee samen in een verbond: de Hanze. De Hanzesteden hielpen elkaar en vroegen elkaar geen **tol**, de belasting voor het gebruik van wegen, rivieren of bruggen. Op deze manier ontstond in Noord-Europa een levendige handel in producten als bont, vis, graan, textiel en zout (afbeelding 3).

5 Timmerman (geschilderd omstreeks 1500).

6 Lakenmarkt in 's-Hertogenbosch (geschilderd in 1530).

Samenvatting

- Vanaf de 11e eeuw ontstond in Europa weer een landbouwstedelijke samenleving. Boeren breidden de landbouwgrond uit en gebruikten nieuwe landbouwtechnieken. Hierdoor nam de opbrengst toe en groeide de bevolking. Een deel van de bevolking ging in steden leven van handel en nijverheid.
- In de groeiende steden kwamen vraag en aanbod samen op de markten waar mensen steeds meer geld gebruikten. Geldwisselaars ontwikkelden zich tot bankiers.
- Ambachtslieden werkten samen in gilden. Handelaren in steden aan de Noordzee en Oostzee werkten samen in de Hanze.

4.2 ① Zelfstandige burgers

7 In een stad in de middeleeuwen (Isings, 1946).

In deze paragraaf leer je:

- hoe steden stadsrechten kregen
- hoe burgers hun stad bestuurden
- waardoor steden zelfstandiger werden en lage edelen macht verloren

Kenmerkend aspect: de opkomst van de stedelijke burgerij (burgers) en de toenemende zelfstandigheid van steden

Stadsrechten

Op een zomerdag in 1296 ging Floris V, graaf van Holland en Zeeland, op jacht in het Loosdrechtse Bos. Maar daar werd hij opgewacht door een groep lage edelen (afbeelding 8). Ze namen de graaf gevangen en ontvoerden hem naar het Muiderslot. Boeren en stadsbewoners waren woedend. Gewapend met mestvorken trokken ze naar het kasteel en eisten de vrijlating van hun geliefde graaf. Een van de edelen trok toen zijn zwaard en stak de graaf dood. In de tijd van Floris V bestond het gebied van Nederland, België en Luxemburg uit **gewesten** (provincies), zoals het hertogdom Brabant. Ze werden samen de **Nederlanden** (lage landen) genoemd.

Floris V had van Holland een belangrijk gewest gemaakt. Om zijn macht en rijkdom te tonen, liet hij op het terrein van zijn hof in Den Haag een mooie zaal bouwen: de Ridderzaal. Andere edelen waren ontevreden over de groeiende macht van Floris. Daarom hadden ze hem gevangengenomen en vermoord.

Maar bij de bevolking was Floris V heel populair. Net als andere vorsten en hoge edelen in die tijd had hij aan marktplaatsen het privilege gegeven om dingen zelf te regelen, zoals het stadsbestuur met eigen stads wetten. Een dorp werd met deze rechten een stad. Deze privileges heten daarom **stadsrechten**.

8 Graaf Floris V wordt gevangengenomen, 1296 (Isings, 1926).

Toen en nu: stadsbestuur

De meeste middeleeuwse bestuursfuncties zijn verdwenen uit het stadsbestuur. Alleen burgemeesters zijn er nog. Een burgemeester is tegenwoordig de hoogste bestuurder van een gemeente. Hij of zij wordt benoemd door de regering. De burgemeester bestuurt de gemeente samen met wethouders. Deze worden gekozen door de gemeenteraad en voeren alle beslissingen uit die een gemeenteraad neemt. De leden van de gemeenteraad worden om de vier jaar gekozen door alle meerderjarige inwoners van de gemeente.

In de middeleeuwen maakten de schepenen de wetten én zorgden ze voor de rechtspraak. Tegenwoordig is de rechtspraak in handen van aparte rechters.

9 Burgemeester (met ambtsketting) en wethouders van Voorschoten (2016).

Steden gingen zelf zorgen voor hun **rechtspraak**, met eigen rechters die in rechtbanken beslisten over de toepassing van wetten. Steden mochten ook stadsmuren bouwen (afbeelding 10) en belasting heffen, zoals tol. In 1275 gaf Floris V aan Amsterdammers het privilege om geen tol te betalen in het gewest Holland.

Het stadsbestuur

De stad was voor veel mensen een aantrekkelijke woonplaats. Horigen verloren de rechten en plichten van hun domein als ze van hun heer naar een stad mochten verhuizen. Daarom zeiden de mensen: 'stadslucht maakt vrij'.

Inwoners van een stad met bepaalde rechten waren **burgers**. Mannen konden burger worden als zij een jaar en een dag in de stad woonden, een beroep hadden en een geldbedrag betaalden. De macht in steden was meestal in handen van rijke

10 De Koppelpoort (dubbele poort) van Amersfoort (1450).

en aanzienlijke families. Uit deze families kwamen burgers die de stad bestuurden en rechtspraken: de **schepenen**. Zij maakten de wetten van de stad en zorgden voor rust en orde. Het gebouw van het stadsbestuur heette het **raadhuis**. In het gewest Holland waren vanaf de 15e eeuw **burgemeesters** de hoogste stadsbestuurders. De **vroedschap** was een groep aanzienlijke burgers die het stadsbestuur adviseerde en controleerde.

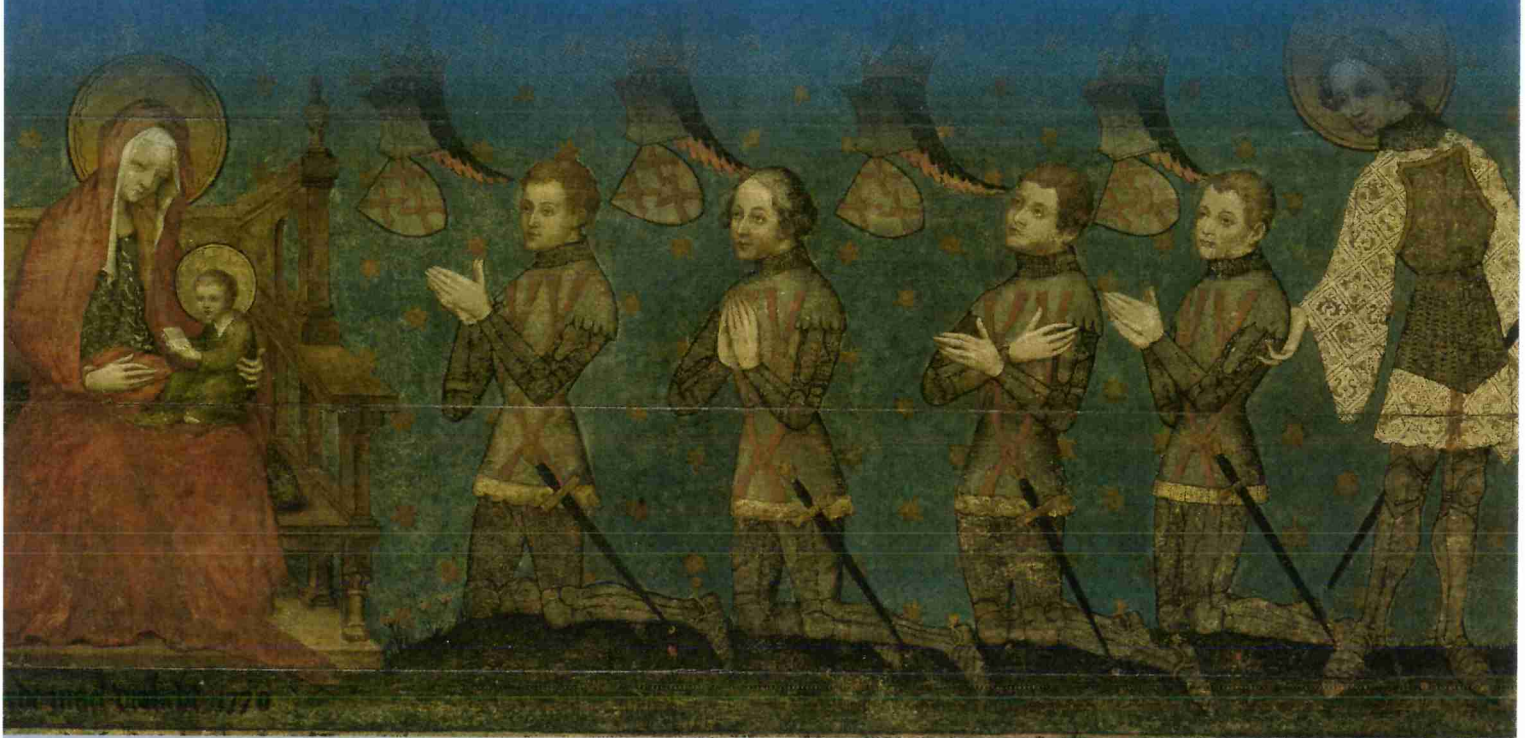
Steden en edelen

De periode van 500-1500 wordt de **middeleeuwen** genoemd. Middeleeuwse steden werden door de stadsrechten steeds zelfstandiger ten opzichte van hun heer.

Maar steden kregen de privileges niet zomaar; ze moesten er veel geld voor betalen. Met dat geld konden vorsten en hoge edelen bijvoorbeeld oorlog voeren met een eigen leger. Ook kregen ze van steden vaak steun tegen lage edelen. Op die manier kregen vorsten en hoge edelen meer te zeggen, terwijl lage edelen macht verloren.

Samenvatting

- Vanaf de 13e eeuw kregen steden in Nederland stadsrechten van vorsten en hoge edelen. Burgers mochten zelf hun stad besturen, rechtspreken volgens eigen stadswetten, stadsmuren bouwen en belasting heffen.
- Steden werden bestuurd door schepenen die ook rechtspraken. In Holland waren burgemeesters de hoogste bestuurders.
- Door de stadsrechten werden middeleeuwse steden steeds zelfstandiger. Door de zelfstandigheid van steden werden lage edelen minder machtig.

11 Vier heren van Montfoort knielen met steun van Sint-Joris voor Maria en het kind Jezus (geschilderd in 1380).

In deze paragraaf leer je:

- waardoor de kerk veel macht had in de samenleving
- hoe christenen optraden tegen mensen die zich niet gedroegen zoals de kerk wilde
- hoe de kruistochten plaatsvonden

Kerk en geloof

In de tijd van steden en staten besteedden stadsbewoners veel geld aan de bouw van grote kerken (afbeelding 13). Op die manier lieten ze zien hoe rijk en gelovig ze waren.

Mensen vonden het leven na de dood belangrijker dan het leven op aarde. Dit was een belangrijke christelijke **waarde**, iets wat mensen belangrijk vonden. De kerk leerde dat mensen die goed geleefd hadden na hun dood direct naar de hemel gingen. Maar de meeste mensen gingen pas naar de hemel nadat ze eerst in het vagevuur waren gestraft voor hun zonden. Mensen die erge zonden hadden begaan, zoals een moord, moesten eeuwig branden in de hel.

De kerk regelde heel precies het leven van mensen. Daardoor had de kerk veel macht. Geestelijken vertelden bijvoorbeeld in hun preken dat mensen door veel te bidden snel in de hemel konden komen. Ook moesten mensen aan **liefdadigheid** (hulp aan de

zwakkeren) doen, zoals zorgen voor zieken. Sommige mensen maakten een **bedevaart**, een reis om op een heilige plaats te bidden. Christenen aanbaden **heiligen**, gestorven personen die werden vereerd om hun goede daden, bijvoorbeeld Sint-Perpetua (zie bladzijde 25). Mensen geloofden namelijk dat ze een heilige in een gebed om hulp konden vragen, bijvoorbeeld bij een ziekte.

De normen van de kerk

De kerk bepaalde ook wat normaal was. Mensen die met gedrag of ideeën afweken van de **norm** van de kerk hadden het moeilijk. Christenen die iets anders

12 Pogrom tijdens de pestepidemie in Straatsburg in 1349.

Toen en nu: bedevaarten

In 1345 vond in Amsterdam een wonder plaats. Een zieke man kreeg van een geestelijke een hostie (heilig schijfje brood) in zijn mond, maar de man moest overgeven en deed dat in het haardvuur. De hostie verbrandde niet en werd bewaard. Volgens een bisschop had God voor een wonder gezorgd. Mensen gingen toen op bedevaart naar de plek van 'het Mirakel van Amsterdam'. Er ontstond ook een jaarlijkse processie (optocht). En die bestaat nog steeds.

13 Processie in Amsterdam (borduurwerk, 1555).

14 Stille omgang in Amsterdam (foto uit 2016).

geloofden werden **kettters** genoemd. Zij konden voor straf levend worden verbrand op de brandstapel. Mannen en vrouwen die ervan werden verdacht dat ze kwaad aanrichtten met toverij en hulp van de duivel werden **heksen** genoemd. Ze zouden bijvoorbeeld hagel veroorzaken door een slang en een haan in een pot te koken.

In Europese steden werden van tijd tot tijd ook joden lastiggevallen, omdat ze afweken van de norm. Ze aten bijvoorbeeld geen varkensvlees en sloten hun winkels op zaterdag (sabbat) en niet op zondag, zoals christenen deden. Toen in Europa op verschillende plaatsen een verschrikkelijke pestepidemie uitbrak, kregen joden de schuld. Zij werden ervan verdacht de waterbronnen te hebben vergiftigd. Dat leidde in veel steden tot **pogroms**, uitbarstingen van geweld tegen joden (afbeelding 12). Door het **antisemitisme** (jodenhaat) kregen joden een aparte positie in de samenleving. In veel steden moesten joden in aparte wijken wonen en mochten ze geen lid van een gilde worden.

15 Kruisvaarders en Arabieren (tekening uit 15e eeuw).

Kruistochten

In 1095 riep de paus christenen in Europa op om Jeruzalem te bevrijden van islamitische Turken die de stad hadden veroverd. De paus beloofde dat iedereen die in de strijd stierf, direct naar de hemel zou gaan. De gewapende tochten van christenen om land op niet-christenen te veroveren, werden **kruistochten** genoemd. Toen het eerste leger van kruisvaarders (deelnemers aan kruistocht) in 1099 bij Jeruzalem aankwam, stond de stad onder heerschappij van Arabieren. De kruisvaarders veroverden de stad en gebieden eromheen.

Hierna volgde een tijd met veel strijd tussen christenen en moslims, maar er was ook handel (afbeelding 15). Daardoor kwamen oosterse producten, zoals suiker, papier en katoen naar Europa. In 1291 verdreven Arabieren de laatste kruisvaarders uit het Midden-Oosten.

Samenvatting

- Christenen waren erg godsdienstig en daardoor had de kerk veel macht.
- De kerk trad hard op tegen mensen met een afwijkend gedrag of afwijkende ideeën. Christenen gaven joden een aparte positie in de samenleving.
- Na een oproep van de paus trokken kruisvaarders naar Jeruzalem waar ze gebieden veroverden op moslims. Lange tijd was er strijd tussen christenen en Arabieren, maar er was ook handel.

16 De Engelse koning Hendrik VI en koningin Margaretha van Anjou krijgen een boek van een onderdaan (1445).

In deze paragraaf leer je:

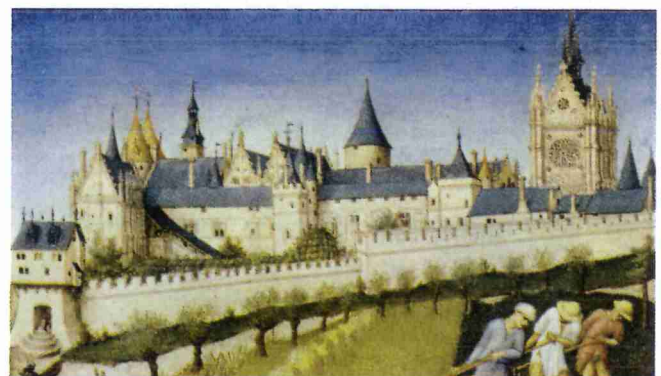
- hoe Engelse, Franse en Bourgondische vorsten machtiger werden
- hoe vorsten samenwerkten met de drie standen
- hoe Duitse koningen minder machtig bleven

Kenmerkend aspect: het begin van staatsvorming en centralisatie

Drie vorsten

Omstreeks 1240 liet de Franse koning Lodewijk IX een mooie kapel (gebedsruimte) bouwen bij zijn paleis in Parijs (rechts op afbeelding 17). In die tijd werden de Franse koningen rijker en machtiger. Dit had te maken met de opkomst van de steden. De koningen kregen veel geld uit de verkoop van stadsrechten en uit belastingen. Met dat geld namen ze ambtenaren in dienst, die hen hielpen bij het bestuur. De Franse koningen betaalden er ook een eigen leger van. Zo'n leger hadden ze nodig in de strijd tegen vijanden, zoals de koningen van Engeland. Want vanaf 1337 veroverden Engelse legers grote delen van Frankrijk (afbeelding 1). Het duurde meer dan een eeuw voordat de Engelsen in 1453 uit bijna heel Frankrijk waren verdreven.

Zowel de Franse als de Engelse koningen gingen hun land steeds meer als één staat besturen. Deze ontwikkeling heet **staatsvorming**. Met ambtenaren en een eigen leger waren de koningen minder afhankelijk van de hulp van hun leenmannen. De koningen stelden ook rechtbanken en wetten in voor de hele staat. Koningen gingen hun land ook steeds meer besturen vanuit één plek. Deze ontwikkeling heet **centralisatie**. In de hoofdstad hadden koningen een paleis met een grote huishouding en veel bedienden (afbeelding 16). Dat was hun **hofhouding**. Door staatsvorming en centralisatie kregen vorsten meer macht terwijl de macht van edelen afnam. Van het leenstelsel bleef steeds minder over.

17 Koninklijk paleis in Parijs (geschilderd omstreeks 1412).

Het verhaal van Jeanne d'Arc

In 1429 leken de Engelsen de oorlog tegen de Fransen te winnen. Maar toen verscheen er ineens een 17-jarig boerenmeisje: Jeanne d'Arc. Ze zei dat God haar had opgedragen Frankrijk te bevrijden. Met een leger van de koning en gekleed in mannenkleden en een harnas leidde Jeanne de bevrijding van Franse steden. Hierdoor ging het goed met de Fransen in de oorlog, maar met Jeanne ging het mis. Ze viel in handen van de Engelsen, die haar beschuldigden van hekserij en haar ter dood veroordeelden. Jeanne stierf op de brandstapel. Ze werd de grootste heldin van het Franse volk.

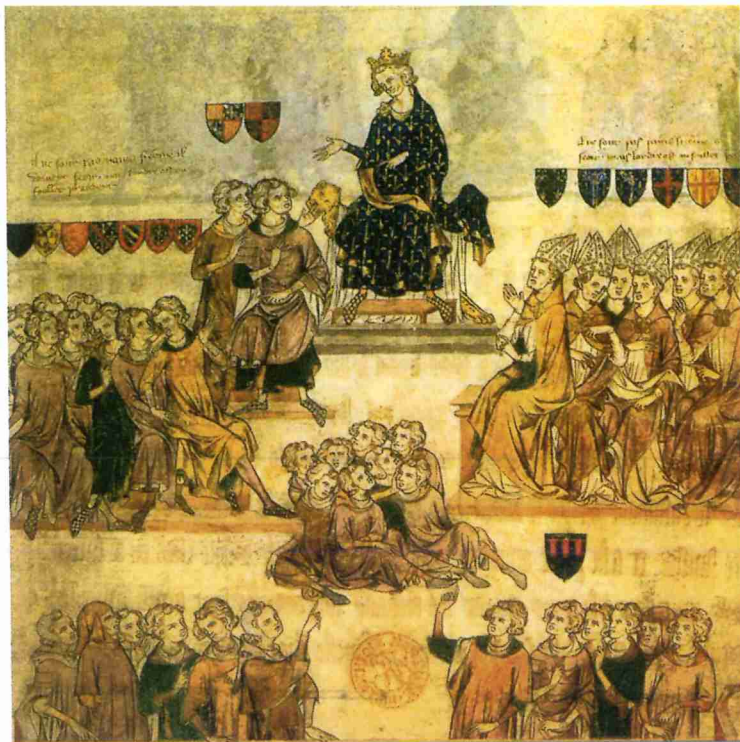

18 Beeld van Jeanne d'Arc in Orléans (1803).

Deze veranderingen vonden ook plaats in de Nederlanden (Nederland, België en Luxemburg). Vanaf 1419 werd de hertog van Bourgondië, Filips de Goede, ook hertog of graaf van veel Nederlandse gewesten. Filips stelde één centrale rechtbank in voor alle gewesten. Er kwam ook een belasting die niet aan de edelen, maar aan de centrale regering betaald moest worden. Ook nam Filips ambtenaren in dienst voor taken in het bestuur en de rechtspraak.

Drie standen

Burgers kregen voor het geld dat ze aan vorsten betaalden stadsrechten, maar ze wilden ook **inspraak**: hun mening

19 De Franse Staten-Generaal met koning Filips VI, 1332 (rechts de geestelijkheid, links de adel en onder de derde stand).

geven als de vorst een besluit nam. Om aan deze wens te voldoen gingen vorsten de burgers behandelen als **derde stand**, naast de adel en geestelijkheid. Als vorsten geld of advies nodig hadden, hielden ze een vergadering met de drie standen. In Engeland heette die vergadering **parlement** en in Frankrijk en de Nederlanden **Staten-Generaal** (afbeelding 19).

De Duitse koning

De Duitse koning was vorst over een groot rijk, maar hij had niet veel macht. Dat kwam doordat het Duitse koningschap niet erfelijk was. Als een Duitse koning dood ging, werd een nieuwe koning gekozen door vier edelen en drie bisschoppen. Duitse koningen bleven hierdoor afhankelijk van lagere machthebbers.

Samenvatting

- Met geld van burgers gingen de Engelse, Franse en Bourgondische vorsten hun landen meer als eenheid besturen vanuit een hoofdstad. Daardoor werden ze machtiger.
- Vorsten riepen vertegenwoordigers van de drie standen bijeen voor advies en om aan geld te komen.
- Koningen van het Duitse rijk werden gekozen door edelen en bisschoppen. Daardoor waren ze afhankelijk van lagere machthebbers.

Kenmerkend aspect
4A de opkomst van handel en het ontstaan van steden

Kenmerkend aspect
4B de opkomst van de stedelijke burgerij (burgers) en de toenemende zelfstandigheid van steden

 tijd van monniken en ridders, 500 – 1000

 tijd van steden en staten, 1000 – 1500

1100

1200

begin van de uitbreiding van de landbouwgrond
1000

kruisvaarders veroveren Jeruzalem
1099

Amsterdam krijgt een privilege van Floris V
1275

4.1 Woonplaats en werkplaats

- **aanbod** wat iemand wil verkopen
- **bank** bedrijf dat geld bewaart, wisselt en uitleent
- **gilde** beroepsvereniging in een stad
- **internationaal** tussen verschillende volken
- **rente** vergoeding voor het lenen van geld
- **tol** belasting voor het gebruik van een weg, rivier of brug
- **tijd van steden en staten** vierde tijdvak (1000-1500)
- **verstedelijking** het ontstaan en de groei van steden
- **vraag** wat iemand wil kopen
- **winst** wat iemand aan geld overhoudt na de koop en verkoop van een product

4.2 Zelfstandige burgers

- **burgemeester** hoogste bestuurder van een stad
- **burger** inwoner met bepaalde rechten
- **gewest** provincie
- **middeleeuwen** derde periode (500-1500)
- **Nederlanden** (lage landen) gewesten in Nederland, België en Luxemburg
- **raadhuis** gebouw van het stadsbestuur
- **rechtspraak** beslissen over de toepassing van wetten door een rechter
- **schepen** bestuurder en rechter in een stad
- **stadsrecht** privilege van een stad
- **vroedschap** groep van aanzienlijke burgers die het stadsbestuur adviseerde en controleerde

Kenmerkend aspect

4C het begin van staatsvorming
en centralisatie

 tijd van ontdekkers en hervormers
1500 – 1600

1300

1400

eerste vergadering
van de Franse
Staten-Generaal
1302

pogroms
tegen joden
1349

Jeanne d'Arc
bevrijdt Orléans
1429

4.3 De machtige kerk

- **antisemitisme** haat tegen joden
- **bedevaart** reis naar een heilige plaats om daar te bidden
- **heilige** persoon die vereerd wordt om zijn goede daden
- **heks** persoon die kwaad aanricht met toverij en hulp van de duivel
- **ketter** christen met een afwijkend geloof
- **kruistocht** gewapende tocht van christenen om land op niet-christenen te veroveren
- **liefdadigheid** hulp aan zwakkeren
- **norm** wat mensen normaal vinden
- **pogrom** uitbarsting van geweld tegen joden
- **waarde** wat mensen belangrijk vinden

4.4 De macht van vorsten

- **centralisatie** als een land steeds meer vanuit één plek wordt bestuurd
- **derde stand** burgers
- **hofhouding** huishouding en bedienden van een vorst
- **inspraak** je mening mogen geven als een besluit wordt genomen
- **parlement** 1 vergadering van de drie standen in Engeland, 2 nu: volksvertegenwoordiging
- **staatsvorming** als een land steeds meer als eenheid wordt bestuurd
- **Staten-Generaal** 1 vergadering van de drie standen in de Nederlanden en Frankrijk, 2 nu: volksvertegenwoordiging

5 Ontdekkers en hervormers

 tijd van steden
en staten,
1000 - 1500

 tijd van ontdekkers en hervormers, 1500 - 1600

1520

1540

Karel V koning van Spanje
1516 - 1556